

FEHIM BAJRAKTAREVIĆ

TURSKI SPOMENICI U OHRIDU

I

POGLED NA TURSKE PERIOD OHRIDA

Ohrid, ona slikovita varoš sa starom tvrđavom koja dominira nad lepim Ohridskim jezerom, nije igrao u doba Turske carevine onu veliku ulogu koju su imali, naprimer, Skoplje ili Bitolj. Šta više, iz turskih istorija ne može se lako videti ni to kada je on pao u ruke Osmanlija. Čak i Evlija Čelebi (knj. VIII, str. 735) koji zna da je pre turskog osvojenja Ohridom vladalo udruženo i dogovorno sedam raznih kraljeva i koji priča razne druge stvari, ne navodi godinu turskog osvojenja (upravo veli: godine . . . , ali dalje nije popunio) nego samo ističe da ga je iz ruku onih sedam kraljeva (koje on поближе označuje) osvojio »kodža sultan« Murat hân II. Međutim, i tako ozbiljna Istorija osmanskog carstva kao što je Hammerova ne sadrži o Ohridu ništa drugo nego samo to da je Skenderbeg tu sakupio vojsku.¹⁾ Ni naš Nušić koji je 1894 u Beogradu izdao knjigu »Kraj obala ohridskog jezera — Beleške iz 1892 godine« i sacpštio mnoge podatke o Ohridu ne govori ništa o tome kada su ga Turci zauzeli. Jedna druga knjiga koja je 17 godina posle Nušićeve izišla pod naslovom *Kratka istorija bitoljskog vilajeta*²⁾ i pri kraju u dodatku (str. 233—234) daje i neke beleške o istoriji varoši Ohrida, priča šta je sve bilo s Ohridom počevši od 4.500 god. pre hidžre kada su ga podigli »Dasarti, pleme pelaskog naroda« i tako dalje preko Filipa Makedonskog stiže do Gota, istočno-rimskog carstva i zatim do Bugara i Vizantije; od ove poslednje, veli pisac, major Mehmed Tevfik, Srbi su oteli Ohrid, a onda je u hidžranskom osmom veku (dakle u periodu od 1300—1397 po našoj eri) »prešao u pravedne osmanliske ruke«. To je sve što 1911 godine zna o tome pomenuti Mehmed Tevfik, tadašnji direktor (turske) vojne gimnazije u Bitolju! Dok taj turski major »precizira« osvojenje Ohrida razdobljem od 100 godina, K. Jireček navodi da je kralj Marko (1371—94) bio gospodar Ohrida i Kostura, ali brzo zatim veli da se ne zna kada su Turci poseli Ohrid, Kostur i Voden.³⁾

Tek Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka⁴⁾ odnosno V. Radovanović istupa u ovom pitanju kategoričnije tvrdeći da je Ohrid pao Turcima u ruke posle smrti kralja Marka, to jest 1394 godine,⁵⁾ i da prvih nekoliko

¹⁾ *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2. Auflage, knj. I, Pesth 1840, str. 491; sravni i registar u IV knjizi.

²⁾ Srpski prevod Gl. Elezovića je objavljen u *Brastvu*, knj. XXVII, str. 190—244.

³⁾ *Istorija Srba*, knj. II, Beograd 1923, str. 78 i 80.

⁴⁾ *Knjiga III*, Bgd. 1928, str. 246 i dalje.

⁵⁾ U knjižici *Ohrid, varoš i jezero — starine — okolina* (Skoplje 1934) od dr-a Franca Mesesnela, str. 20, ovaj datum je iskrivljen (odnosno pogrešno iznesen) kao 1349.

decenija nije stradao od Turaka nego tek 1466 g. kad ga je Skenderbeg zauzeo⁶⁾ pa ga Mehmed II Osvajač povratio i odatle prodro do Drača, pa pri povratku porobio »mnogo ohridskih ‚boljara‘ i drugih Ohridana i preselio ih u Carigrad«.

Šta je posle toga tj. krajem XV i tokom XVI v. bilo u Ohridu, o tome se u turskim izvorima malo šta pouzdano nalazi, ali u XVII veku imamo puno vesti o tome u poznatog turskog putopisca Evlije Čelebije koji je u Ohridu bio 1670 godine. Mada Evlijine podatke uopšte, pa i one o Ohridu, treba u mnogo slučajeva uzimati s rezervom, katkada i *cum maximo grano salis*, ipak je njegov opis Ohrida, jezera i okolnih mesta u osnovi tako sadržajan i stvaran, a pored toga i interesantan, da bi naše znanje bez njega bilo dosta oskudno. S druge strane, izvesne stvari koje bi nas sada možda najviše zanimale, nedostaju sasvim u Evlijinu opisu: nijedna godina nije označena nego je samo ostavljen prazan prostor da se docnije ispuni, dalje, nijedan natpis na važnijim zgradama (džamijama, medresama, imâretima), čak nijedan hronogram (hronostih) pa nijedan datum (godina izgradnje) nije unesen u ovaj prikaz »Evlije bez hipokrizije« (kako on često samog sebe zove). A ovo bi za istoriju te varoši pod Turcima bilo svakako važnije nego njegovi podaci o 24 vrste halve, ili o 26 vrsta kompota i slično, mada Evlija o ovome poslednjem govori iz autopsije i sopstvene empirije.⁷⁾

U doba kad je Evlija Čelebi posetio Ohrid, to je bio sandžak,⁸⁾ a i krajem XVIII veka to je bila jedna od glavnih varoši u bitoljskom vilajetu. Tada je centralna vlast u Carigradu bila dosta slaba, pa su se na Balkanu pojavile neposlušne paše kao Ali-paša Janjinski, Mustafa-paša Škodra, a u Ohridu Dželadin-beg, kod tamošnjeg naroda čuven i po dobru i po zlu. Kad su najzad savladani pomenuti Ali-paša i pomenuti Mustafa-paša, onda je i Dželadin-beg, koji je inače iz jedne arbanaske porodice, izgubio glavno uporište i morao je 1830 bežati iz Ohrida.

Kratko vreme iza toga (1835), Ohrid je postao srez (»sedište kajmakama«) u bitoljskom vilajetu. Međutim, od 1260 (1844/5) do 1270 (1854/5) ovaj vilajet je bio spušten na sandžak, od 1270—1284 ponovo je formiran kao vilajet, a od tada (1284 = 1868/9), kada je izvršena nova podela Turske na vilajete, do juna⁹⁾ 1290 (1874) još jednom je spušten na sandžak i uključen u solunski vilajet.¹⁰⁾ Ovo padanje i dizanje Bitolja, s kojim je Ohrid stalno bio u vezi, uticalo je obično i na njegov administrativni položaj tako da kad je Bitolj bio sandžak, onda su ohridska i neke druge kaze bile nahije toga sandžaka.¹¹⁾

⁶⁾ Što Jireček (knj. II, 156) veli da Skenderbeg nije nikada mogao uzeti Berat i Ohrid, valjda misli da ga nije mogao za stalno uzeti i održati.

⁷⁾ Evlijin opis Ohrida nalazi se u VIII knjizi njegova Putopisa (na turskom; Carigrad 1928, str. 735—743). Srpskohrvatski prevod tog opisa objavljen je u Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XVI (Beograd 1936) str. 502—517. Ovaj prevod (od Gl. Elezovića) može privremeno poslužiti za opštu orijentaciju, ali je u detaljima na više mesta nepouzdan, a negde teža mesta nisu uopšte ni prevedena.

⁸⁾ Knjiga VIII, str. 730.

⁹⁾ Iz bitoljske Sâlnâme za god. 1892 ili 1893 (vidi sledeću napomenu) gde je mesec juni (1290) u turskom tekstu označen rečju »haziran«, jasno proizlazi da su sve ove godine t. zv. »mâlijje« (finansiske), a ne obične hidžranske godine, kako se u Brastvu XXVII, 231—232, stalno zovu. U vezi s tim, Gl. Elezović je delimično dao pogrešne ekvivalente po našoj eri.

¹⁰⁾ Prema str. 178—179 Sâlnâme Bitoljskog vilajeta od god. .... (u primerku Orijentalnog seminara u Beogradu nedostaje naslovni list i prvih 76 stranica, ali verovatno je od godine 1892 ili 1893). Uzgred napominjem da na strani 204 ove Sâlnâme kao srpski konzul u Bitolju fungira Dimitrije Bodi, a kao sekretar Nušić.

¹¹⁾ Sравни Brastvo, knjiga XXVII, strana 241.

Pojedine, više ili manje važne vesti o Ohridu uopšte kao i o »vladalačkoj kući« Dželadin-begovoj nalaze se u nekih pisaca i putnika iz druge polovine XIX veka, kao što su Viktor Grigorovič,¹²⁾ Johann Georg Hahn,¹³⁾ Šemseddin Sâmi-beg¹⁴⁾ i, kao što je već gore pomenuto, Branislav Nušić.¹⁵⁾ Dvadeset godina posle Nušićeve posete, to jest 1912, završen je turski period ohridske istorije koji je trajao preko 500 (tačno 518) godina.¹⁶⁾

U vezi sa srednjovekovnom verskom psihozom, Turci su (kao, analogno, i hrišćani u Španiji posle izгона Mavara) neke od mnogih i jako hvaljenih ohridskih crkava brzo pretvorili u džamije, ali izvesan broj džamija su sasvim nanovo podigli, a tako i nekoliko imâreta, medresa, češama, i slično. Međutim, dok o crkvama koje su svakako istoriski starije i verovatno arhitektonski važnije i lepše, postoje razni opisi, studije i dela,¹⁷⁾ turski spomenici su, kako izgleda ostali prilično ili sasvim zanemareni, neobrađeni, čak — da tako kažem — i neinventarisani. Evlija Čelebi je

Kuloglina džamija

još najviše ostavio korisnih podataka, ali to je zapravo sve, samo što ni on za Ohrid ne navodi datuma građenja ni natpise (hronograme) čak ni za najvažnije spomenike.

U vreme moje duže posete Ohridu pre rata (1934), ja sam video da o izvesnim tamošnjim turskim građevinama postoje natpisi, dalje, da su sačuvani prepisi berâta o nekim postavljenjima mutevelijâ koji upravljaju izvesnim zadužbinama, itd. Pored ostaloga, tom prilikom sam sastavio i spisak džamija ohridskih koji odmah saopštavam kao dodatak. Međutim ovom prilikom hoću da ovde поближе obradim neke epigrafske spomenike koje sam tada dao snimiti na licu mesta.

¹²⁾ Очеркъ путешествія по Европейской Турци, издание второе, Москва 1877; o Ohridu vidi str. 96, 97 (pominje i dvorac Dželaledina, »извѣстнаго сподвижника Алипаши Янинскаго«), 198—104 (inače ova knjiga većinom opisuje manastire i rukopise i knjige u njima koje je pisac posetio odnosno pregledao).

¹³⁾ Njegove Albanesische Studien i putopise nisam mogao za ovaj slučaj konsultovati, jer iste naše biblioteke koje su ih pre rata imale sada ih nemaju.

¹⁴⁾ Q ā m ū s u'l-a'l ā m, knj. II (Istanbul 1889) str. 1066 (nema istoriskih podataka, nego samo statističke cifre).

¹⁵⁾ Крај обала Охридског језера... (Beograd 1894), naročito glave V—VIII i XVI (sa slikama, nacrtima i kartom Ohridskog jezera). — Pored dovde pomenutih pisaca i literature, i ona koja je navedena uz članak V. Radovanovića u Narodnoj enciklopediji (III, 248) sadrži raznolike istoriske i druge podatke o Ohridu.

¹⁶⁾ Sa ovim što je dovde rečeno pisac ovog članka, razume se, nije imao nameru da dá pravi istorijat turske uprave u Ohridu niti je za to upotrebio svu potrebnu i dostupnu literaturu, nego samo da letimično skicira taj period, i to prvenstveno na osnovu njemu lako pristupačnih dela i članaka, a jedino u namjeri da čitalac što bolje razume izlaganja koja će iza ovoga doći.

¹⁷⁾ Poblіže u Narodnoj enciklopediji, knj. III, str. 248—249 (V. Petković). — Nušić (navedeno delo, str. 45) dao je još pre kratak opis Sv. Sofije i spisak još nekih 14 crkava (po imenu pobrojanih).

DODATAK

Spisak ohridskih džamija (iz 1934 godine)

(Idući od Hotela »Srpski kralj« prema železničkoj stanici)

1. Hadži Kâsimova (navodno najstarija sačuvana; kod »Srpskog kralja«);
2. Ali-pašina (na pijaci, ulica Kralja Aleksandra);
3. Kara-bej (u ulici Nikole Pašića);
4. Hadži Durgut (Krst-džamija, u ulici Kralja Petra, gdje je »Velika Srbija«);
5. Kešanlijeva džamija (osnivač je iz Kešana u Maloj Aziji [navodno]);
6. Teke-džamija (osnivač je Zejnül-âbidin paša; u ulici Cara Uroša na struškome drumu);
7. Hadži-Hamzina (u istoj ulici);
8. Emin Mahmudova (takođe u ul. Cara Uroša);
9. Kuloglina (Kuloglu cami'i; opet u Cara Uroša, blizu plaže);
10. Hajdar-pašina (takođe u ulici Cara Uroša; navodno vrlo stara);
11. Jezerska (göl cami'i; na glavnoj plaži);
12. Sinan-Čelebina (Imâret-džamija; postoji samo u ruševinama, navodno uopšte najstariji).¹⁸⁾

II

SINAN-ČELEBIN IMÂRET I TURBE

U ohridskoj tvrđavi, u Gornjem Saraju, u Imâret mahali, na jednom nižem bregu s vanredno lepim pogledom na jezero, nalaze se usamljene ruševine nekadašnje velike džamije, zvane »Imâret«, i Sinan Čelebino turbe (grobnica).

Što pri izučavanju ovih spomenika odnosno vesti i pričanja o njima odmah pada u oči jest to da Evlija Čelebija koji toliko priča o Ohridu i njegovim džamijama i drugim građevinama ne pominje ni Imâret-džamiju ni Sinan-Čelebino turbe. Evlija govori (knj. VIII, str. 738) samo o nekom Ohrizâde-tu (اخرى زاده), kome pripisuje dosta sličnu ulogu ili legendu kojom je obavijen Sinan-Čelebi, o čemu će niže biti više govora.

Što dalje pada u oči jest to da Branislav Nušić koji je onda (1893) bio sekretar srpskog konzulata u obližnjem Bitolju i nekoliko puta dolazio u Ohrid i o svemu se na licu mesta obaveštavao, ovu džamiju zove uvek »Imaret«, pa tek usput, govoreći »o zadužbini Sinan-pašinoj sirotinji ohridskoj«, dodaje: »ja sam sklon da verujem da je i ovu džamiju, pod imenom Z a d u ž b i n a, podigao ovaj plemeniti Turčin«. ¹⁹⁾ Karakteristično je šta Nušić na istom mestu kaže: »Za Sinan-pašu stari Turci vele da nije bio Turčin no hrišćanski svetac i da Sinan-paša ne leži više na ovom mestu

¹⁸⁾ Kako su mi tada u Ohridu rekli, nijedna džamija nema vakufname (»jer su ih valjda mutevelije prikriale«), pa se postupa po ranije uobičajenoj praksi (»te'âmul-i qadîm«). Sa ovim spiskom nikako se ne slaže tvrđenje Šemsudin Sâmi-bega (Q ā m ū s u 'l-a'l ā m, II, 1066, s. v. O h r i) da je Ohrid pre 45 godina (1889) imao 6 džamija i 4 crkve. Mora da je zaslužni leksikograf bio krivo obavešten ili je uzimao u obzir samo veće i važnije džamije.

¹⁹⁾ Nušić, K r a j O b a l a . . . , str. 58—59, gde imade i slika ispod koje piše I m a r e t (tako treba u vezi sa spiskom ispravki štamparskih greški na kraju knjige). — Imâret znači u arapskom uopšte »građevina, zgrada«, naročito građevina u pobožne svrhe, dakle ukratko »zadužbina«; u natpisima i inače često označava džamiju ili sirotinjsku i softansku (= studentsku) trpezu koja je obično kod džamije istog zaveštača.

(misli u Sinan-pašinu grobu koji se nalazi odmah do »Imâreta«), te je stoga grob tako i zapušten, već leži u crkvi Sv. Bogorodice (Mitropolija). Cela je istina da Turci poštuju grob Sv. Kliemnta i nose mu sveće i zejtin«. ²⁰⁾ U doba Nušićeve posete, Imâret-džamija je imala »prekrhano minare« i za malo se, veli, nije prevario da se na nj i popne. ²¹⁾ Istaknuvši dalje kako je to vanredno lepo sagrađena džamija veli da »svi iz reda hrišćani veruju da je kad god bila crkva i to ona u kojoj je Sv. Kliment počivao...«, ali dodaje da nema »nikakovih znakova ni izgleda« da je Imaret bila kada crkva Sv. Klimenta, mada to narod uporno tvrdi. Još pre (na str. 45), Nušić je isticao da se u Ohridu za mnoge džamije »rado priča« da su bile crkve, »a često bez osnova«. ²²⁾

Dok Evlija Čelebi uopšte ne spominje Sinana kao osnivača ove džamije, pa čak ni samu Imâret-džamiju, ²³⁾ a Nušić je samo sklon verovati da ju je sagradio taj »plemeniti Turčin«, naš poznati etnolog i folklorist, pokojni Tihomir R. Đorđević je zabeležio od tamošnjih muslimana ono što u stvari pretstavlja poslednje lokalno verovanje o ovoj stvari. I po tome shvatanju, Sinan-Čelebija nije sagradio svoju džamiju i na svoje ime nego na ime sultana Mehmeda Fâtiha, odnosno — kako se to i inače u turskim delima kaže — »poklonio je« tome sultanu. Narodno predanje priča dalje kako se Fâtiha sastao sa Sinan-Čelebijom u Skoplju, pa kad ga je sultan zapitao šta je on sagradio u Ohridu, ovaj je (tobože) rekao da je sagradio džamiju na njegovo (sultanovo) ime, a imâret na svoje. To predanje onda stavlja Fâtihu u usta: »Tvoj će imaret trajati, moja džamija neće«. Što džamija već odavna nema krova ni munare, to navedeno predanje pripisuje udaru groma u dva maha. ²⁴⁾

Iz prednjega se vidi jasno dvoje: prvo, da o osnivaču t. zv. Imâret-džamije postoje različita predanja i kolebljive, nesigurne vesti, a drugo, da ono što novije narodno predanje ohridskih Turaka pripisuje Sinan-Čelebiji, to isto Evlija Čelebija priča o Ohrizâdetu. Naime, po ovom turskom putopiscu, i taj Ohrizâde je podigao jednu džamiju u Ohridu, i to iznad Aja Sofije džamije, a ispred unutrašnje tvrđave, i »poklonio« je Bâjezidu Svetom (ولي) tj. sultan Bâjezidu II, sinu i nasledniku Mehmeda II Osvajača (1451—1481), te se ona zato zove i Careva džamija. ²⁵⁾

I prema onome kako se cela stvar prikazuje za širu publiku, naprimer za turiste, otpada Sinan, bar prećutno, kao osnivač džamije. ²⁶⁾ Mesesnel, naime, ukratko tvrdi sledeće. Sv. Sofija, najveća i najstarija ohridska crkva pretvorena je vrlo rano u džamiju, onda je druga najveća hrišćanska bogomolja, crkva sv. Klimenta, postala »arhiepiskopska katedralna crkva«. Docnije su Turci porušili Klimentovu zadužbinu,

²⁰⁾ Ja namerno navodim ovaj citat iz Nušića in extenso, jer je koristan i za pitanje Sinan-Čelebina groba, o kome će brzo biti govora.

²¹⁾ Prilikom moje posete (1934), munare nije uopšte bilo.

²²⁾ Slično se na Zapadu za mnoge stare i poznate crkve priča da su ranije bile paganski hramovi ili bar da su podignute na njihovim mestima, čime se ističe starost crkve a ujedno i pobađa hrišćanstva nad paganizmom. Ovo nije nemoguće, veli Hasluck, ali u 9/10 slučajeva to su samo pobožne ili arheološke spekulacije učenih klasa. (Srvani Letters on Religion and Folklore by the late F. W. Hasluck, annotaetd by Margaret M. Hasluck, London 1926, str. 233—234: »Round Temple and Round Church«.)

²³⁾ Evlija pominje, mesto toga, samo Ohrizâdetovu (»Carevu«) džamiju i njen imâret.

²⁴⁾ Srvani T. R. Đorđević, Naš narodni život, knjiga X (Bgd. 1934), str. 91.

²⁵⁾ Ovde se oba predanja u tome približuju što jedno poklanja džamiju ocu (Fâtihu) a drugo sinu (Bâjezidu).

²⁶⁾ Dr. France Mesesnel, Ohrid-varoš i jezero - starine - okolina (Skoplje 1934), str. 38 i 47.

manastir Sv. Pantelejmona, i na njenom mestu sagradili džamiju Imâret.²⁷⁾ Međutim, učeni i upućeni Turci s kojima sam ja pre rata (1934) išao do te zgrade označili su mi je kao Sinan-Čelebinu džamiju. Odmah se videlo da je to bila građevina sa osnovom velikih džamija; zidovi su još uvek stajali uspravno, ali nije bilo i munare, koja se nekad dizala s desne strane hrama.²⁸⁾

Tako stoji stvar sa Sinan-Čelebijom kao osnivačem Imâret-džamije. Da li bar tvrđenje odnosno verovanje o njemu kao dobrotvoru imâreta u značenju sirotinjske kuhinje stoji na čvršćoj osnovi? Odgovor na ovo pitanje je u velikoj meri u znaku teškoća i sumnji koje smo upravo čuli o Sinanu kao ktitoru džamije.

Onaj putopisac čije bi svedočenje u prilog Sinan-Čelebije kao osnivača sirotinjske i studentske menze bilo od znatne važnosti, to jest Evlija Čelebija, uopšte ne pominje Sinan-pašu ili Sinan-Čelebiju, pa prema tome ni kao dobrotvora koji je zaveštao ovaj imâret. Evlija veli da u Ohridu imaju svega tri imâreta: prvo, imâret džamije koju je Ohrizâde poklonio sultanu, drugim rečima imâret Careve džamije, zatim imâret Tekije džamije i još jedan koji inače glagoljivi putopisac ne označava ni po imenu, a što se tiče prvog i najvećeg (Ohrizâdetova) imâreta, za nj veli da svako ko hoće, bez razlike vere i staleža, može jutrom dobiti po jedan sahan jela i po jedan hljeb.

Prema tome, kako se vidi, Evlija i ulogu glavnog sirotinjskog dobrotvora u Ohridu pripisuje Ohrizâdetu a ne Sinan-Čelebiji, iako je ovaj — kako ćemo uskoro videti — bar prema nadgrobnom kamenu umro još krajem XV veka. Drugim rečima, ne može se reći da je on živeo i delovao posle 1670 g. (kada je Evlija ovo zabeležio) pa ga nije mogao ni pomenuti.

Međutim, Ohridani i dalje pridaju zaslugu za osnivanje imâreta (trpeze) Sinan-Čelebiji. Ta trpeza je bila u neposrednoj blizini Imâret-džamije i kako su uveravali profesora T. R. Đorđevića, trajala je sve do Prvog svjetskog rata. Ta trpeza je još 1933 bila sasvim porušena, a pričaju da je imala veliku kuhinju i još veću prostoriju u kojoj se jelo. Od prihoda nekih sela, ponedeljkom i četvrtkom tu se sirotinji, bez razlike vere, besplatno davala čorba od tucane, kuhane, i zapržene pšenice s tim da su je mogli jesti na mestu ili kući nositi; pored toga, od istog imâreta, svake subote i četvrtka, sirotinji je, bez ikakva plaćanja, deljen hleb u čaršiji.²⁹⁾

Nušić je još pre šezdeset godina (računajući od danas), opisivao ovu dobrotvornu ustanovu na sličan iako kraći način, pripisujući je stalno Sinan-paši (ne: Sinan-Čelebiji); međutim, već tada se fond za održavanje ove trpeze »izmetnuo« pa su nadležne hodže vodile borbu da se prihod od toga fonda i dalje upotrebljava prema želji zaveštača.³⁰⁾

U neposrednoj blizini razvalina nekadašnje velike džamije koja je nazvana »Imâret« nalazi se jedna grobnica koju u Ohridu kratko zovu Sinan-Čelebino turbe. To je duguljasta, ozidana ali ne pokrivena zgrada (bez krova); spreda ima ulaz u sredini, a od ulaza desno i levo po jedan prozor od gvozdениh rešetki. Levi deo te građevine je mnogo manji i ne ide mnogo u dužinu (u dubinu), koja završava prozorom sa rešetkama; kako su meni onda (1934) rekli, tu leži Hasan-baba, a po drugom

²⁷⁾ Kod Mesesnela (str. 49) ima lep snimak te građevine s oznakom: »Imaret, sa severozapada«.

²⁸⁾ Po Evlijinu pisanju (VIII, 738), Bâjezid je naredio da se odmah sagradi munara s desne strane njemu poklonjene džamije (otud naziv »Careva džamija sa dve munare«).

²⁹⁾ T. R. Đorđević, *Naš narodni život*, X, 92.

³⁰⁾ *Kraj obala ohridskog jezera*, str. 54.

kazivanju koje je zabeležio T. R. Đorđević,³¹⁾ drugi grob je Sinan-Čelebina brata ili sina. Desni deo pomenute građevine ide gotovo dva puta toliko u dubinu kao levi (Hasan-babin), a s desne strane ima dva velika prozora (otvora) s gvozdanim rešetkama, dok sa leve strane — u koliko je ne zauzima (ne ispunjava) Hasan-babin prostor — samo jedan gvozdani otvor, a sasvim u dnu ovog dubljeg (dužeg) prostora («broda») nalazi se također jedan otvor (prozor) na kojemu stoji čvrsta gvozdana ograda. Tu, sasvim u dnu ovog dužeg prostora, smešten je Sinan-Čelebin grob, tako da je sa tri strane (desno, levo i pozadi) opkoljen onim gvozdanim prozorima, a sprema mu se pristupa i udara na sami nadgrobni kamen sa isklesanim natpisom. Nad grobom obojice pokopanih nalazi se stablo koje Turci zovu kodžadžik.³²⁾ U sklopu opisanog prostora (grobnice) T. R. Đorđeviću je izgledalo da ima još jedan, treći grob, ali mu nisu znali reći čiji je.³³⁾ Meni moji pratioci nisu govorili ništa o tom trećem grobu, a i po Nušiću i Mesesnelu imaju samo dva groba i u tom drugom (po nekim »Hasan-babinom») je sahranjeno dete Ane Tašule, one Dželadin-begove žene koja je bila hrišćanka (Grkinja) pa je udavila svoje dete da ne odraste u muslimanskoj veri.³⁴⁾

Što se tiče nadgrobnog natpisa na Sinan-Čelebinu grobu koji nema poklopa, on je na uspravno usađenoj kamenoj ploči, koja pri vrhu ima jedan jednostavan ukras od stilizovanog lišća, a ispod toga zaglavlja sadrži četiri, vodoravnom linijom odeljena polja, ispunjena arapskim slovima i arapskim tekstom.

Tekst i prevod ovog natpisa glasi:

1. Preminu pokojni i počivši Sinan-Čelebi	1. انتقل مرحوم مغفور سنان چلبی ³⁵⁾
2. Dvaanestog (dana) meseca redžeba godine	2. في الثاني عشر من شهر رجب سنة ³⁶⁾ ثمان
3. Osam(sto) devedeset i osme, u nedelju, između	3. و تسعين و ثمان [ثماناً] ³⁷⁾ في يوم أحد بين
4. Večernje (akšamske) i večernje (jaciske) molitve. ³⁸⁾	4. صلاة المغرب والعشاء

³¹⁾ Naš narodni život, X, 91.

³²⁾ Maginja, planika, arbutus unedo. — Kodžadžik, mesto u gornjem Debru, pominje Jireček (II, 156).

³³⁾ Naš narodni život, navedeno mesto.

³⁴⁾ Mesesnel, str. 51. — Nušić, str. 177 (sa slikom »Grob Tašulinog deteta«).

³⁵⁾ Isklesano جلی (sa džimom), ako ne omaškom onda verovatno zato što u arapskom nema slova ni glasa č kao u persiskom i turskom. Po Ben Chenebu (Mots turks et persans conservés dans le parler algérien, Alger 1922, str. 35), reč čalabī i čalebi znači kod tamošnjih Arapa samo: élégant, courtois, poli i slično.

³⁶⁾ Isklesano: سنه (bez obe tačke na poslednjem slovu).

³⁷⁾ Ovo je najnejasnija reč (mesto) u celom natpisu. Jasno se vidi wa ٧ ٨ ٩ i kao da još pri kraju iznad elifa ima jedno okruglo te kao poslednje slovo skraćenog broja (stotinā), a možda ovde imamo i slučaj arapske involucije za koju je Karabacek, u svoje vreme, navodio razne primere (Die Involutio im arabischen Schriftwesen u Izveštajima bečke Akademije nauka 135/5 za 1896, str. 10 i dalje. — Sravni i Grohman, Allgemeine Einführung in die arabischen Papyri nebst Grundzügen der arabischen Diplomatie, Wien 1924, str. 81—82). Da se i inače drugi, odnosno oba poslednja sloga od reči mi'a odnosno mi'atun više puta ispuštaju ili skraćuju, imamo primera u Die Vezirfamilie der Gandarlyzāde (14./15. Jhdt.) und ihre Denkmäler od Taeschnera i Witteka, str. 65, kao i u Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie od Taeschnera, str. 181.

³⁸⁾ Još pre rata ja sam ovaj natpis preveo za Naš narodni život (X, 91) od T. R. Đorđevića.

Prema tome, ako računamo po Wüstenfeld-Mahlerovim tablicama koje su izrađene po t. zv. eri 16, Sinan-Čelebi je umro 29 aprila 1493 godine, ali taj dan ne pada u nedelju kako natpis izrično traži, nego u ponedjeljak. Međutim, ako se računa po eri 15, koja je kod Osmanlija u ranije doba bila dosta u upotrebi,³⁹⁾ onda dobijemo 28 april 1493, a tog dana je doista bila nedelja. Prema tome, u natpisu označeni dan u nedelji (sedmici) odgovara stvarnosti.⁴⁰⁾

Sa formalne i čisto filološke (arabističke) strane natpisu bi se moglo koješta prigovoriti, ali to se i inače dešava na arapskim natpisima širom Turske carevine⁴¹⁾ i ne menja smisao i sadržaj teksta. Ali ima jedna druga stvar: katkada su ovi natpisi uopšte docnijega datuma i uopšte ne odgovaraju istini, pa čak ni godina smrti nije tačna.⁴²⁾ Ma da se u ovakvim slučajevima, pa i u našem slučaju, može lako zapasti u hiperkritičnost, ipak, pored ostalih razloga od kojih su neki već navedeni a drugi će još biti diskutovani, iznenađuje to što je natpis na Sinanovu grobu koji nema ni krova nad sobom, tako dobro sačuvan (osim najdonjeg dela koji je sasvim pri zemlji). Ova činjenica već navodi na pomisao da je ovaj nišan, sve i ako je inače autentičan, verovatno morao biti obnavljan i slično,

Ovde čoveku i nehotice pada na pamet slučaj sa nadgrobnim natpisom i grobom Nasredin-hodže i Tilla Eulenspiegela. Grobnica turskog šaljivčine postoji u Akšehiru (u vilajetu Konji), a grob njegova nemačkog kolege u Möllnu (severoistočno od Hamburga), pa ipak ne zna se podsigurno ni vek u kome su oni živeli, tako da neki, s dosta razlogâ, uopšte sumnjaju u njihovu istorisku egzistenciju.⁴³⁾

Inače, ako u Sinan-Čelebinu slučaju pređemo preko svih ovih više ili manje opravdanih sumnji, datum njegove smrti (na nadgrobnom kamenu), to jest 1493 godina, koja pada u doba vlade sultana Bâjezida II, sina i naslednika Mehmeda II (1451—1481), ne bi isključivao mogućnost da je Sinan bio zet osvajača Carigrada, kako učeni Turci u Ohridu tvrde.⁴⁴⁾

³⁹⁾ Vidi, naprimer, Kraelitzove *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache*, str. 82, napomena 3; *Mayrove Osmanische Zeitrechnungen*, str. 3, inapred pomenutu *Die Vezirfamilie der Gandarlyzāde*, str. 90, napomena 2, i str. 100, napomena 1. — Međutim, dok se ovde radi o razlici od jednog dana, u Dubrovniku, gde je nekad nova godina počinjala o Božiću, tj. 25 decembra, a katkada čak i 1 januara (Jireček, *Istorija Srba*, IV, 43; Ćorović, *O novoj godini dubrovačkoj*, u *Starinaru* za 1928—29 i 1930, str. 40—42), razlika u rečenom datiranju penjala se čak i do nedelju dana.

⁴⁰⁾ Naravno, ako se ne vodi tačan račun da je smrt nastupila oko 1 sat alla turca (tj. odmah po nastupu mraka), jer po orijentalnom, strogo uzevši, sa akšamom (a ne u ponoć kao kod nas) nastupa novi dan, a to bi u našem slučaju bio ponedjeljak. Ovo je još jedan primer za ranije tursko računanje po eri 15, o kome je bilo govora u prethodnoj napomeni. Jedan primer za takvo računanje čak iz godine 1485 nalazi se u Taeschner-a, *Beiträge zur früh-osmanischen Epigraphik und Archäologie*, str. 149, napomena 4.

⁴¹⁾ Član el je ispušten na tri mesta u (našem) natpisu od četiri retka! — U kratkom nadgrobnom natpisu Ibrahim-paše imaju tri razne greške u *Die Vezirfamilie der Gandarlyzāde*, str. 98. Sve su te greške vrlo upadne i elementarne.

⁴²⁾ Ovo se vidi, među ostalim, i iz primera sa nadgrobnim natpisom Ali-paše Džandarli-zāde u Brusi (sr. *Die Vezirfamilie der Gandarlyzāde*, str. 91). Naravno, takav natpis ne može imati vrednost dokumenta, ali može da zavede.

⁴³⁾ Poblize u mome Nasredin-hodžinu problemu, str. 11 i 44.

⁴⁴⁾ Naš narodni život, X, 91. — Kratki, takođe arapski tekst koji je isklesan na poleđini nadgrobnog kamena ne iznosi ništa konkretno o Sinan-Čelebiji nego samo želju i tvrdnje da će mu se Bog smilovati (الله يرحم صاحبه).

U vezi s ovim odmah se nameće pitanje da li se inače išta поблиže zna o ovome Sinan-Čelebiji. Pomenuti Ohridani pričaju, kako je i T. R. Đorđević zabeležio, da je on bio nišandži.⁴⁵⁾ U tri berâta iz XIX veka koja su mi tada u Ohridu pokazivana (prva dva u običnom, neoverenom prepisu, a treći u originalu), doista se pominje bivši nišandžija pokojni Sinan, i to u ovoj vezi. Prvi berât od 21 safera 1215 po hidžri (14 jula 1800) naređuje da se uprava nad jednom četvrtinom vakufâ (zadužbinâ) »bivšeg nišandžije pokojnog Sinan-b e g a i Mustafe Čelebije«, posle smrti dotadašnjeg mutevelije, preda Ebu Bekiru sinu Ibrâhimovu, koji ima propisane uslove za vršenje toga zvanja. Drugi berat, izdat poslednjeg dana meseca ševvâla 1242 hidžranske godine (26 maja 1827), a posle smrti pomenutog Ebu Bekira sina Ibrâhimova, prenosi upravu nad rečenom četvrtinom zadužbinskih imanjà »bivšeg nišandžije pokojnog Sinan-Čelebije i pokojnog Mustafe Čelebije sina zaveštačeva« na Sinana Hanîfa sina Ebu Bekirova. Najzad, treći (originalni) sultanov berat od 28 muharrema 1289 (7 aprila 1872) određuje da, usled upražnjenja iza smrti Sinana Ebu Bekirova, uprava nad četvrtinom vakufa »bivšeg nišandžije Sinana (tako, bez ikakve titule!) sina Mustafe Čelebije u Ohridu« pređe na »Šahzemana i Hajdara, pravu decu zaveštačevu«.

Međutim, ova tri dokumenta, kako se odmah vidi, ne unose mnogo svetlosti: još uvek nije jasno da li je ovaj Sinan-b e g (po prvom beratu) ili Sinan Č e l e b i (po drugom beratu) odnosno Sinan (po najmlađem beratu) isto ono lice koje treba da je pokopano u t. zv. »Sinan Čelebinu turbetu«, gde — kako se dobro sećamo — na nadgrobnom spomeniku uopšte i ne stoji reč »nišandži«. Međutim, u spisku nišandžijâ koji se nalazi u Si ĝ i l l - i o ŝ m â n i (knj. IV, str. 792—794) nema nikakva nišandžije koji se zvao Sinan. U istom delu (knj. IV, str. 713—716) ima i lista carskih zetova, ali takođe bez Sinan-Čelebije (doduše, jedan zet Bâjezida II zvao se Sinan-p a ŝ a). Isto tako su uzaludni bili svi moji pokušaji da podatke o raznoraznim Sinan-pašama, Sinan-čelebijama, Sinan-bezima i Sinan-agama, koje sam našao u meni pristupačnim delima,⁴⁶⁾ dovedem u sklad sa onima koji su gore izneseni i diskutovani. I tako pitanje Sinan-Čelebina identiteta ostaje i dalje otvoreno.

III

NÁPIS NA IHTISAB-ČEŠMI

Kako je još Evlija Čelebi (VIII, 740) u svoje vreme isticao, ogromni platan i su bili jedna vrsta karakteristike glavnog ohridskog drumu i čaršije. Branišlav Nušić prilikom svoje posete (1892) govori napose o onom ogromnom platanu koji se nalazi »na kraju čaršije, gde ona svrće u jednu pobočnu čaršijsku ulicu«, a koji narod zove »činer« i za koji tvrde da mu ima ništa manje nego hiljadu godina. Nušić je tada video kako je ta grdosija od drveta izdubljena i da u samom deblu imaju dva-tri dućančića.⁴⁷⁾ Taj prastari platan nalazi se sada na jednom malom trgu, na raskrsnici puteva Ohrid—Struga—Skoplje i Ohrid—Bitolj.⁴⁸⁾

⁴⁵⁾ Nišandži je bio jedan od najviših činovnika u Turskom carstvu, koji je stavljao tugru na fermane; u početku, on je to činio lično, a docnije uz pomoć vezirâ i t. zv. tugrakeša (nižeg činovnika); sr. Hammer, Staatsverfassung, I, 64 i II, 127 i 135, i Kraelitzovu Diplomatiку, str. 18—20. — Ali nišandži znači jednostavno i svakoga ko dobro nišani, dakle = puškar, strelac, streljač. Ovo još više komplikuje Sinan-Čelebin slučaj. U značenju »puškar« nalazi se ta reč već u Evlije Čelebije (sr. Glasnik Zemaljskog muzeja, XX, [1908], 340).

⁴⁶⁾ Od tih delâ najpre dolazi u obzir Turska nacionalna biografija (Si ĝ i l l - i o ŝ m â n i), zatim razna istoriska dela, Enciklopedija Islama, itd.

⁴⁷⁾ Nušić, Kraj obala..., str. 48.

⁴⁸⁾ U Mesesnela (str. 21) ima slika Činara i okolnih zgrada,

Natpis o kojem ćemo ovde pobliže govoriti okrenut je tom Platanu odnosno, kako tamo svi kažu Činaru, a stvarno se nalazi na kući u bivšoj ulici Kralja Aleksandra br. 2 (tu je ulaz u kuću a natpis gleda prema Činaru). Tu je dovedena češma koju zovu Ponik češmesi (بونيق چشمه‌سی) ili još češće i običnije Ihtisâb češmesi (احتساب چشمه‌سی). Kad se češma zove prvim imenom misli se na izvor Ponik a to je sadašnja arteska češma kod Činara; a drugi naziv je u vezi sa taksom (احتساب رسی) koju je opština na tom mestu naplaćivala. Po objašnjenju na licu mjesta, to je »govedarska taksa« ili su je bar tamo tako zvali, a u širem, opštijem smislu to će biti uopšte akciza, trošarina ili koja druga slična vrsta posrednog poreza. Ista ova reč, koja u arapskom zapravo znači »pozivanje na obračun« ili kratko »obračunavanje«, upotrebljavala se u turskom i za nadležstvo odnosno za zgradu u kojoj je taj porez bio naplaćivan. Ihtisab-aga je bio starešina u takvoj ustanovi, pazio je na red u čaršiji i na ulici, a prestupnike je odmah kažnjavao (naprimer, hrišćane i Jevreje ako nose odelo koje im nije propisano).⁴⁹⁾ I u drugim islamskim zemljama muhtesib je igrao važnu ulogu; u Hâfizovim pesmama on čak pazi i na one koji vino piju.⁵⁰⁾

Da se što bolje razume hvala koja je osnivaču ove češme u natpisu odana (upravo opevana), korisno je nešto reći uopšte o »vodovodnoj situaciji« u Ohridu. Još u doba Evlijine posete svi tamošnji izvori bili su zanemareni i zasuti, a češme zapuštene, ali Evlija odmah objašnjava da narodu nisu ni potrebne, jer je jezerska voda sasvim pitka. Ali iz onoga što Evlija malo docnije (na str. 741) ističe, vidi se da oni stanovnici koji stanuju na visini (u gornjim delovima varoši) muku muče s vodom. Naime, pred Ohrižâdetovom (= Carevom) džamijom, ispred gornjeg grada (tvrđave), on opisuje jedan primeran bunar u koji se voda, po planu genijalnog graditelja, kroz prosečenu stenu dovodi dolapima iz samog jezera i onda razvodi u Carevu zadužbinu. Ni posle nekih 220 godina nije to stanje popravljeno, kako se jasno vidi iz Nušićevih beleški. »Ohrid nema vode za piće, veli on, sem jezera i nekoliko bunara u ravnici«. Kao primer za to kako se stanovnici gornjih mahala Ohrida pate zbog te oskudice, on navodi jedan bunar koji odmah pada u oči čim se čovek odmakne od obala varoških. »To je na 100 metara visine napravljen balkon na dva balvana koji su izašli za jedan i po metar van stene te tu svet dolazi i pušta na predugačkom užetu malu kovu u vodu«. Nušić je izbrojao — brojeći odmereno — 320 dok se ta kofa s dva litra vode jedan put uspela gore!⁵¹⁾

Ma da sve ove teškoće i muke s vodom nisu u Ohridu, kao na nekim drugim mestima, naprimer u staroj Arabiji,⁵²⁾ dovodile do velikih razmirica i borbi, ipak one lepo objašnjavaju šta jedan izvor, bunar ili češma znači u takvim prilikama. Značenje jedne takve češme je još veće kad se nalazi u sâmoj varoši i na tako prometnom mestu kao što je trg kod Činara i raskrsnica puteva kod tog kolosa od stabla. Ta češma je potekla nekoliko decenija pre Nušićeve posete, i malo je nerazumljivo što je on nije izrično pomenuo, mada je rekao da ima »nekoliko bunara u ravnici«. Tako važan događaj bi i po našem običaju zahtevao spomen-ploču, a još više po istočnjačkoj i turskoj tradiciji i praksi.

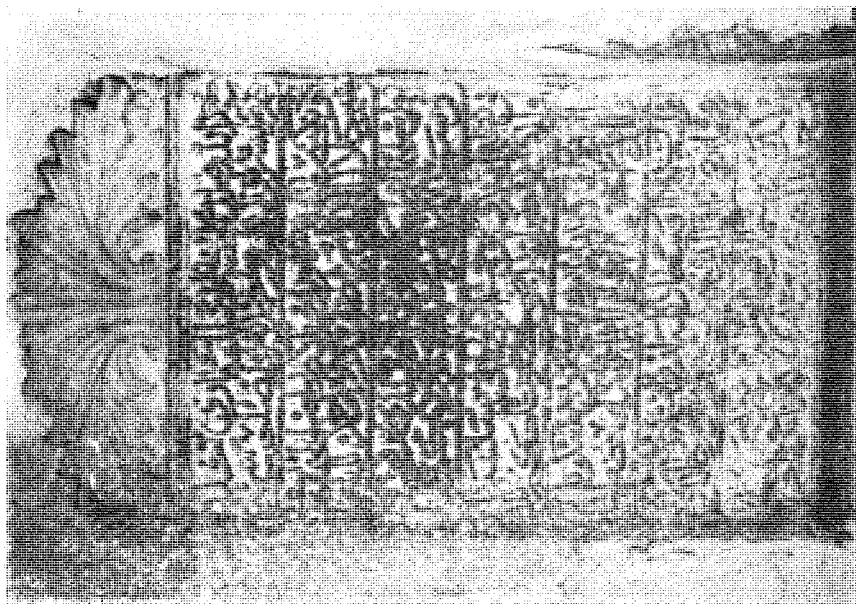
⁴⁹⁾ Poblíže u TOEM, II—III, 569—584 i 640—648: احتساب آغالی.

⁵⁰⁾ Prava i dužnosti muhtesiba izložio je pregledno Ibn al-Uhuwwa u knjizi Ma'âlim al-qurba fi ahkâm al-hisba (ed. Reuben Levy, London 1938).

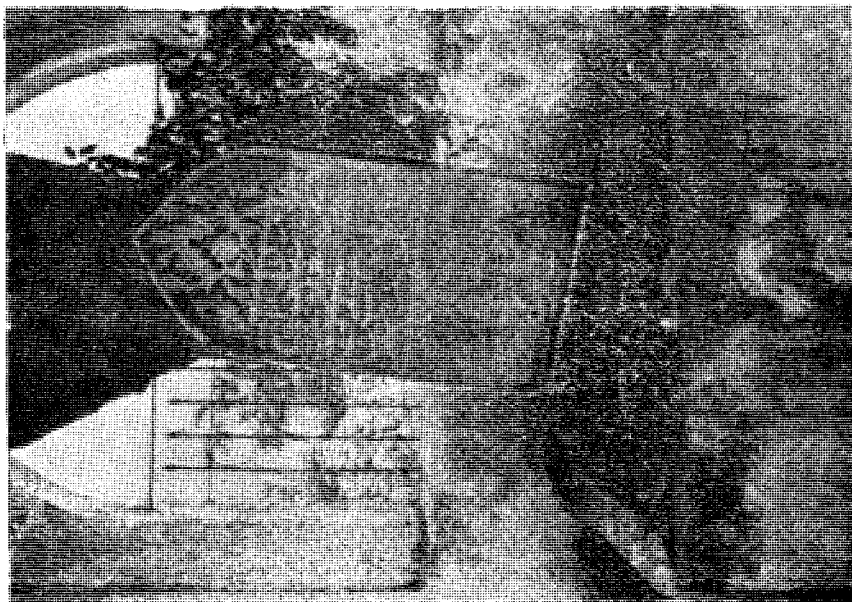
⁵¹⁾ Nušić, Kraj obala..., str. 51—52.

⁵²⁾ Poblíže u monografiji The Well in Ancient Arabia od E. Bräunlicha, Leipzig 1926.

F. Bajraktarević, Turski
spomenici u Ohridu

Natpis na Ihtisab-češmi (str. 121—2)

Sinan-Čelebino turbe (str. 117)

Ta spomen-ploča sadrži jedan natpis na turskom jeziku. Još od XVI veka pa nadalje bili su u Turskoj omiljeni pesnički natpisi na znatnijim građevinama, grobnicama, mostovima, češmama itd.,⁵³⁾ pa je i natpis na Ihtisab-češmi, u stvari, ne rimovana proza koje takođe ima u natpisima⁵⁴⁾ nego prava pravcata pesma od sedam stihova-bejtova (po arapskoj metrici) odnosno od sedam distiha ili 14 stihova (po našem zapadnjačkom shvatanju). Svi stihovi — sem na nekim mestima gde je valjda pisar ili klesar nešto dodavao ili menjao — mogu se skandirati u metru remel čije su stope (bar ovde):

→ — ٠ — — | — ٠ — — | — ٠ — — | — ٠ — —
 ili ٠ ٠ — — | — ٠ — — | — ٠ — — | ili — ٠ —
 (po arapskom: فاعلاتن | فاعلاتن | فاعلاتن | فاعلاتن
 ili فاعلن | — | — | فاعلاتن)

naravno, sa izvesnim dopuštenim varijantama.⁵⁵⁾ Rime su kao u gazelu, tj. j e d n a k a je rima u prvom i drugom, i onda u svakom sledećem p a r n o m stihu. Kako se na priloženom snimku vidi, svaka dva stiha (po orijentalnom, to je jedan stih) odeljena su vodoravnim linijama, ali zajednička (gazelska) rima veže sve u jednu jedinu celinu. Pojedini stihovi su ispisani (isklesani) dosta krupnim i u većini slučajeva jasnim slovima, ali neka polja natpisa odnosno pojedine reči ipka prave po gdekoju teškoću, jer na nekim mestima nije mogla ni metrika pomoći.

Evo kako ja čitam (odnosno dešifrujem) taj natpis:

Natpis na Ihtisâb-češmi

(1)	حَمْدُ اللَّهِ قَيْلِدِي إِحْسَانُ فَضْلِيَّه بَارِي خُدا	}	1
(2)	كَيْم مَيْسَرِ اَوْلَدِي بُو خَيْرَاتِه اَوْلصاحب سَخَا		
(3)	كُونَكْبِي عَالَمَنْدِه مَشْهُورِ اِسْمِ پَاكِي صَاحِبِ الْخَيْرِ	}	2
(4)	مَيْرِ جَلَالِ الدِّينِ بِنِ اَصْفِ وَزِيرِ اَحْمَدِ پَاشَا		
(5)	اَوْلُ سَلِيمِ الطَّبَعِه حَقْ تَوْفِيقِنِي قَيْلِدِي رَفِيقِ	}	3
(6)	فِي سَبِيلِ اَللّهِ اَيْلِدِي شَهْرِ اَلْبَحْنِه چوق چشمه اَجْرَا		
(7)	بِي نَظِيرِ اَوْلَدِي بُو چشمه اَبِ صَافِي سَلْسَبِيلِ	}	4
(8)	اَوْلَدِي بُو خَيْرَاتِه رَاضِي خَضْرَتِ شَاهِ كَرْبَلَا		

⁵³⁾ Sравни F. Taeschner, Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie (= Der Islam, XX), str. 172. — Kako je poznato i natpis na Sokolovića mostu u Višegradu je u stihovima (sr. GZM, 1889, str.79—83; dalje, isti časopis za 1929 [XLI], str. 115—120; i Kalendar Narodne uzdanice za 1945 [Sarajevo 1944], str. 148—169).

⁵⁴⁾ Taeschner, Beiträge..., str. 173.

⁵⁵⁾ Varijante navodi vrlo pregledno Friedrich Rückert, Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser (Gotha 1874), str. 386.

(9)	بولدی آب حیاتی ربیع مسکونده سکندر	} 5
(10)	بولدی آنجق طالعی اولدات پاکک خضراسا	
(11)	اولسون اقبال وسعادته او ذات محترم	} 6
(12)	روی آرض اولدقجه ساکن شو بسوهم جارما	
(13)	بیکده بر دوشماز فهیا بویله تاریخ مجوهر	} 7
(14)	آب حیاتله ایتدی هب شهری یکیدن جی و احیا سنه ۱۲۳۷	

Napomene uz gornji tekst (zaokruženi brojevi označavaju stihove).

(1) U natpisu pogrešno: حمد (ا) الله (protiv metra), a i u gore recipiranom tekstu nedostaje arapski član el- (el-ḥ a m d u ne bi išlo u metar) kao što je čest slučaj u natpisima (sr. napred u Sinanovu nadgrobnom natpisu مرحوم مغفور . (فی یوم احد و مرھوم مغفور)).

(2) U natpisu: او (ا) لدی (sa suvišnim drugim elifom).

(3) Pri kraju ovog stiha natpis ima صاحب الخیرات, ali u metar ide samo صاحب الخیر pa je to i usvojeno. Da tako doista i treba, dokazuje sličan primer (صاحب خیر) u P O F, II, 105, red 4.

(4) U poslednjoj reči (پاشا) metar zahteva da se prvi slog čita kratko kao što se stvarno i izgovara a ne kao što arapsko pismo može zavesti (Hony-jev Tursko-engleski rečnik lepo beleži (s. v.: paşà).

(6) Prve tri reči moraju se čitati: fi sebîllâh, inače se stih ne može skandirati.

(8) Za ispuštanje slova i u izafetu ovde (u izrazu »šâh Kerbelâ«) i inače u ovom natpisu i uopšte u poeziji, sravni, naprimer, Jensen-ovu Neupersische Grammatik (Heidelberg 1931), § 64.

(9) Na snimku se može pročitati sa izvesnom sigurnošću samo: بو (ا) لدی. اسکنه (ا) در ارادن آب حیاتی ربیع مسکونده, ali to čitanje sadrži nekoliko slogova više nego što metar uopšte dopušta. Ona reč iza »Iskenâder« (sic), čitali je »aradan« ili »arajup« i slično, svakako je klesarev (ili prepisivačev?) dodatak ili tumač. Nakon više raznih pokušaja ja sam našao da jedino gore usvojeni tekst odgovara smislu i zahtevima metrike. Da Firdûsi i drugi pesnici iz metričkih razloga, pored »Isken-der«, kažu i »Sikender«, opšte je poznata činjenica, ali to naš klesar, koji i inače voli nepotrebne (suvišne) elife بو (ا) لدی (baš u istom stihu), nije mogao znati.

(10) Pre svega, klesar je i ovde dodao dva suvišna elifa بو (ا) لدی (او (ا) لذات و بو (ا) لدی) i بو (ا) لذات (ي), drugim rečima, na neobični fonetički način. Dalje, u rečima tâli'î olzât-i pâkin (Hizirâsâ) imamo primer za »obrnuti izafet« (اضافت مقلوب), u kome genitiv dolazi posle nominativa sa sufiksom trećeg lica. Ovakvih inverzija izafeta (kao بر مزارک سکوتی mesto سکوتی بر مزارک) nalazimo i inače u poeziji, naprimer u Aḥmedijevoj Iskender nâmî (هجرتندن مصطفیانک) u Bašagi-

čevu članku u G Z M, god. 36, str. 95), i u poetskim natpisima (قبرى كمالك u P O F, II, 105). Usput rečeno, ovakva inverzija postoji i u karaimskom (Kowalski, K a r a i m i s c h e T e x t e i m D i a l e k t v o n T r o k i, str. 307).

(12) U natpisu isklesano: اور(ا)لدنجه, tj. opet sa suvišnim elifom (iza v'a v-a), a u poslednjoj reči suvišno j ê (ى) kvari rimu i za oko i za uho (جارِ ما) stoji mesto (ماء جارِ).

(14) Metar zahteva čitanje âb ĥajâtla (bez izafetskog i) i za to ima i inače opravdanja (âb-dîde, âb-dast, âb-rûj; sr. Jensena, str. 53, ispod sredine). Međutim, u Ahmed Refikovim T ü r k m i m a r l a r i (str. 71) nalazim čitanje a b i h y a t l a (sa izafetom ali bez vokala na ĥ) što bi takođe dobro išlo u metar, samo ne znam da li je to u njega štamparska greška ili vulgarni izgovor. — Na koncu, pri kraju ovog stiha kao da je isklesano: حى واحيا, ali ja sam usvojio حى وَاِحيا (s tačkom ispod prvog slova), o čemu će docnije biti poblize govora.

Prevod natpisa na Iĥtisâb-češmi

- (1) Slava Bogu! On, Tvorac-Gospod, od svoje dobrote dade
- (2) Da onaj darežljivi čovek izvede ovo dobro delo!
- (3) Taj dobrotvor čije svetlo ime sija kao sunce po svetu,
- (4) To je knez Dželâleddin, sin Âşafu ravnog vezira Aĥmed-paše.
- (5) Tom blagorodnom stvoru Bog dade svoje vođstvo kao druga,
- (6) Za božju ljubav on dovede u grad mnogo češama.
- (7) Ovoj češmi sa bistrom vodom iz raja nema ravne;
- (8) Časnom kralju od Kerbele dopade se ovo dobro delo!
- (9) (Ni) Aleksandar ne nađe izvor života u nastanjenoj četvrti (sveta),
- (10) Jedino ga, poput Hizira, nađe ona svetla ličnost, rođena pod sretnom zvezdom!
- (11) Ta poštovana ličnost neka je sretna i blažena,
- (12) Sve dok na zemlji bude ljudi, ova voda će na sve strane teći!
- (13) O Fehîme! Ovako kićen hronostih ne uspe jednom u hiljadu (slučajeva):
- (14) »On ceo grad ponovo očisti i oživi izvorom života!« Godine 1237.

Pre nego što pređemo na potrebno objašnjavanje pojedinih stihova i mesta u ovom gazelskom natpisu, treba odmah reći po čemu se on znatno odvađa od sličnih orijentalnih natpisa. Prvo, naš natpis je mnogo duži, obimniji nego većina turskih natpisa na češmama; dosta je za ovo uporediti čitav niz natpisa na carigradskim češmama u Ahmed Refikovoju knjizi T ü r k m i m a r l a r i, (str. 71 i dalje).⁵⁶⁾ Drugo, razni šadrvanski natpisi obično vrlo kratko govore o samom vrelu (iznose, recimo, samo jedan citat iz Kur'âna o kiši, i slično), a vrve od titula onoga po čijem su naređenju napravljene, dok tako reći ništa ne vode računa o koristi koju će svet od toga imati; više poučnih primera za ovo pruža Mayerova S a r a c e n i c H e r a l d r y (naročito str. 184, zatim 111 [suviše kratko!], 125, 127, 162, 181, 185, 188 i 250).

Naprotiv, ohridski natpis, koliko god pretstavlja oduševljenu pohvalu osnivaču i »naredbodavcu«, ipak je sadržajniji, stvarniji, drži se tema i legendi u vezi s vodom kao izvorom života, i ističe velike koristi ovog dobrog dela za celu varoš.

⁵⁶⁾ Ukoliko ih pisac nije skraćeno saopštio (on nas i inače o detaljima često ostavlja u neizvesnosti).

U pojedinostima to izgleda ovako. Već u drugom bejtu (stih 4) saznajemo da je taj dobrotovr Dželaleddin⁵⁷⁾ sin nekog Aḥmed-paše koji je navodno bio vezir istih sposobnosti kao Aṣaf, Solomonov legendarni doglavnik i veliki vezir.⁵⁸⁾ Međutim, dok o tome asafski mudrom Ahmed-paši ne mogu za sada ništa pobliže da kažem, o njegovu navodnom sinu Dželadin-begu već su u početku članka dali glavni podaci. Tamo je rečeno da Dželadin-beg, čija je porodica krajem XVIII veka prigrabila svu vlast u Ohridu, spada u red onih paša i begova koji nisu uvek slušali sultana, pa su više ili manje činili i razna nasilja,⁵⁹⁾ ali su konačno nadvladani. Dželadin-beg je stolovao u gornjem gradu (tvrđavi) gdje je imao raskošne dvore («Stari Saraj») sa osamdeset odaja.

O Dželadin-begovu velikom bogatstvu kao i o njegovu porodičnom životu narod je pričao razne stvari, i to je Nušić opširno i lepo zabeležio.⁶⁰⁾

Ohridski gospodar je tako provodio život sve do 1830 godine, kada je, ugrožen od sultanove vojske, morao bežati u Skadar, a odatle za Egipat Mehmed Aliji, takođe sultanovu protivniku, ali je na moru, po kazivanju svojih vozara-mornara, zaglavio u brodolomu, a po drugoj verziji, ubijen od njih i opljačkan. Tada su porušeni i njegovi gospodski dvorovi u Starom Saraju, a u Ohridu je nastalo još gore stanje, prava anarhija.⁶¹⁾

Međutim, dobra dela ostaju i nadžive dobrotvora, pogotovu kad se radi o dobrotvornoj ustanovi od opšte koristi, kao što je ova češina, s kojom je — kako kaže 8. stih — čak i »kralj (šâh) od Kerbele« bio zadovoljan. Da se ovo pravo razume treba se setiti onih tragičnih događaja iz prvih vremena islama kada je četvrti

⁵⁷⁾ U Ohridu ga izgovaraju Dželadin što se najpre može objasniti nekom vrstom haplološke elipse, tj. Džela[la]ddin > Dželaddin > Dželadin, drugim riječima, od dva jednaka slova zadrži se i izgovara samo jedan.

⁵⁸⁾ Arapi mu znaju i očevo ime jer ga pominju katkad i kao Aṣaf bin Barhiyā (برخيا). Ime Aṣaf se docnije počelo upotrebljavati za svakog mudrog vezira i savetnika (sr. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London 1930, p. 69, s. v.), a naročito za velike vezire, katkad čak i za egipatskog potkralja (kao sinonim za »däver« i za »hidiv), a pored toga, po Evliji Čelebiji, I, 607, Aṣaf se zvao i onaj vanredni slikar-dekorater (نقاش) koji je ukrasio Solomonov presto i palatu Balkise, »kraljice od Sabe« (v. J. Deny, *Sommaire des archives turques du Caire*, p. 70). — Ipak, ime Aṣaf se najčešće upotrebljavalo kao sinonim velikog vezira, pa je i Luṭfi-paša, veliki vezir Sulejmana Zakonodavca, svoju knjigu o ulozi i dužnostima velikog vezira nazvao jednostavno Aṣafnāme (R. Tschudi izdao ju je i preveo u *Türkische Bibliothek*, Band XII, Berlin 1910). Na koncu Aṣafom su zvali i obične smrtnike kao što i kod nas ima i dan-danas raznih Aristotelâ, Platonâ i sl.

⁵⁹⁾ Kako sam u Ohridu čuo, Dželadin-beg je i svoje rođake zvao u Saraj i onda ih ubijao. Ipak, za ohridskog vlastodršca se pričaju i dobre stvari. Svoj čifluk, veliko i lepo selo Ljubanišće, on je poklonio manastiru Sv. Nauma, dalje, lepu Frosinu, koju je zbog njene lepote progonio Ali-paša Janinski, on je zaštitio, mada je zbog toga lako mogao doći u sukob s njim i mada je njegova prva žena («Sabi-hanuma» u Nušića) bila sestrična ili sinovica Ali-pašina. Uopšte, Dželadin je imao običaj da zaštititi gonjene, ali je tražio da mu se to plati kulukom i porezom (Nušić, str. 173 i 174). Najzad, on je hrišćanima poklonio neka imanja ispod Saraja, i tu su oni sagradili kuće (Mesesnel, str. 50).

⁶⁰⁾ Kraj obala..., na više mesta, a poslednja (XVI) glava te knjige ispunjena je cela »Pričama o Dželadin-begu i Tašuli« (str. 171—182). Tašula je bila lepa Grkinja (hrišćanka) koju mu je 1823 godine Škodra-paša poklonio, a koju je Dželadin čim je odrasla uzeo za ženu još za žive prve (Sâbiha-hanume) i druge žene.

⁶¹⁾ Dželadin-beg od Soluna, koji se pominje u 87. umotvorini rada Vojislava S. Radovanić Marijovci u pesmi, priči i šali (= Zbornik za etnografiju i folklor Južne Srbije, knj. I, Skoplje 1931) nema, po svoj prilici, nikakve veze sa ohridskim Dželadinom.

»pravovođeni« (ortodoksni) halifa Alija mučki ubijen (661), a njegova oba sina čekala zla sudbina. Prvi od njih, po imenu Hasan, nasledio je, istina, odmah oca, ali već posle šest meseci vlade morao je vlast prepustiti Mu'āviji. Drugi Alijin sin, Husejn, stupio je u borbu za vlast sa halifom Jezidom i u tom cilju krenuo je iz Meke u Irak, ali je svuda naišao na zasede kojima mu je kufanski namesnik Ubejdullâh hteo preseći put Eufratu da ga tako ž e đ u prisili na predaju. Husejn se ipak odupirao i upustio u bitku kod Kerbele (nedaleko od Bagdâda), ali je ludo poginuo 10 muharrema 61 po hidžri (= 10 oktobra 680). Njegova grobnica u blizini mesta njegove pogibije je brzo postala prava šiitska svetinja, a 10 muharrem svake godine dan korote za sve Aline pristaše, specijalno za Persijance.⁶²⁾ Pesniku našeg natpisa je sve ovo bilo poznato iz istorije, ali je on, pored toga, bio pod utiskom pričanja da su ovi mučenici umrli od žeđi, jer im nisu dali vode. U vezi s tom pričom tvrdi se da Bektašije za prvih deset dana meseca muharrema uopšte ne piju vodu ili vrlo malo.⁶³⁾

Sledeće stihove (9 i 10) našeg natpisa iskitio je njegov sastavljač glavnim momentima iz istočnih legendi o Aleksandru Velikom, specijalno o njegovu traženju izvora života (»âb-i hajât«) i vrela besmrtnosti. Međutim, ni legende ne dopuštaju čoveku pa ni Aleksandru da dođe do besmrtnosti, nego taj uspeh i postignuće pripisuju legendarnom, misterioznom i nadproročkom znalcu božjih tajni Hiziru, mada obojica njih, bar po izvesnom verovanju,⁶⁴⁾ potiču od dve sestre i obojica su začeti pod sretnom zvezdom.⁶⁵⁾ Šta više, Hizir (po arapskom Hađir) nije samo onaj koji je pronašao vrelo života⁶⁶⁾ nego je to ujedno i svetac koji ga budno štiti i čuva, dalje, u Indiji (E n c. I s l. II, 927) Hâdža Hidr je čak rečno božanstvo ili rečni i bunarski duh, a na Indusu on je sâma sveta reka. U vezi sa svim tim nije čudo da je Hizirova najkarakterističnija osobina baš besmrtnost, kako je to i nemački pesnik Fr. Rückert u jednoj pesmi lepo opevao.⁶⁷⁾ Naravno, u starijoj turskoj poeziji pesnici često aludiraju na razne i neobične Hizirove osobine,⁶⁸⁾ pa tako i pesnik natpisa na Ihtisâb-češmi koji Dželadin-bega poredi sa Hizirom i pripisuje mu u Ohridu istu ulogu koju je onaj imao na nastanjenoj četvrti globusa, tj. uopšte na Zemlji (ostale tri četvrtine pokriva voda).⁶⁹⁾

Da je sastavljač pesničkog natpisa na Ihtisâb-češmi imao dosta veštine i dara, moglo se lako naslutiti već prema ovome što smo do sad videli. I doista, taj Fehîm,

⁶²⁾ Poblize u Enciklopediji Islama kod reči Meshhed Husain (Kerbelâ) i u A. Nöldekeovoj monografiji *Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ* (= *Türkische Bibliothek*, herausgegeben von G. Jacob, Band XI), Berlin 1909 (sa 8 tabela snimaka i nacрта).

⁶³⁾ Kako tačno ističe A. Nöldeke, Bektašije i Kizilbaši su u stvari skriveni šiiti.

⁶⁴⁾ René Basset, *Mille et un contes, récits et légendes*, tome III, p. 137.

⁶⁵⁾ Setimo se da 10. stih natpisa veli i za Dželadina da je rođen pod sretnom zvezdom.

⁶⁶⁾ Poblize u Enciklopediji Islama, II, 925, s. v. Khadir; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, I, 319; i u drugim delima.

⁶⁷⁾ U originalu nemačkom je naslov *Chidher*, a u Zmajevu prevodu *Hider* (sr. *Pevaniju*, str. 574, ili *Prodanovićevo izdanje*, knj. XII, str. 255—257).

⁶⁸⁾ Više primera i u *Ottoman Poems* od E. J. W. Gibba (London i Glasgow 1882) s opširnom beleškom na strani 235.

⁶⁹⁾ Pored već navedene literature, koristan je za ovaj predmet i rad Th. Seifa *Vom Alexanderroman, nach orientalischen Beständen der Nationalbibliothek* (Wien 1926), gde ima i vrlo opširan izveštaj o Ahmedijevu epu koji opeva Aleksandra Velikog. — Uzgred rečeno, što se jedan čardak na Kozijoj Čupriji kod Sarajeva zove Âbi hajât to je verovatno zato što se nalazi blizu nekog izvora dobre pitke vode, a moguće da je tu nekad bio i natpis u kome dolazi taj izraz (»izvor života«).

koji u posljednjem bejtu gazela — kako je to već običaj — sâm kazuje svoje ime, nije sasvim nepoznat pesnik. Siğill-i 'Osmânî (knj. IV, str. 30) navodi ga kao Fehîm Sulejmân-efendi, Qâmûsu'l-âlâm (V, 3456) takođe pod rečju Fehîm-efendi, ali dodaje i potpuni naziv: Hodža (خواجه) Sulejmân Fehîm, a i Son asir Türk Şairleri od Ibnülemina Mahmut Kemal Inal-a (cüz 2, Istanbul 1931, str. 379—381) takođe pod Fehîm-efendi, ali odmah zatim veli: Sulejmân Fehîm-efendi. Međutim, sva tri dela stavljaju njegov život i rad od 1203 (= 1789) do 1262 (= 1846). Rođen je u Carigradu, bio je u raznim činovničkim zvanjima, u Rumeliji je vršio i službu vojvode i mutesellima, pored toga neko je vreme podučavao persijski kod svoje kuće. Poznatu Doulatšâhovu Tađkiratu 'š-š-u'arâ' («Pomenik pesnikâ») preveo je (s persiskoga) na turski u skraćenom obliku (štampana 1259 = 1843 pod naslovom Sefînetu 'š-š-u'arâ), a 1262 su mu štampane i pesme (na svega 49 strana).

Najzad, poslednji polustih 7. bejta (14. stih) sadrži i datum (hronostih) kad je češma sagrađena. Prema tome hronostihu, tj. brojnoj vrednosti (upravo zbiru) njegovih slovâ po tzv. ebdžedu (to je u stvari poređaj slova u starosemitskom alfabetu), češma treba da je sagrađena 1542 godine po hidžri, odnosno po našoj eri dve hiljade sto i sedamnaeste godine, što je naravno apsurdno. I ako naš pesnik (Sulejmân Fehîm) u sastavljanju hronostiha nije ni iz daleka tako vešt i na glasu kao Osman Surûrî (1751—1814) koga smatraju za najvećeg u ovom rodu,⁷⁰⁾ ipak je isključeno da bi on u jednom ovakvom slučaju (javna češma na čaršiji!) napravio toliku grešku (preko 300 godina!), pogotovu kad se sâm hvalio (u početku sedmog bejta) da ovako »draguljima okićen« hronostih ne »ispadne« (ne pođe za rukom) jednom u hiljadu slučajeva!

Međutim, da odmah kažemo, na kraju hronostiha datum je označen i ciframa kao 1237 hidžranska godina koja je počela 28 septembra 1821, i nema razloga da se u to (bar uglavnom) sumnja, i to tim manje što je Dželadin-beg vladao i bio u Ohridu sve do 1830 godine. Kako ova činjenica tako i maločas pomenuta apsurdnost datuma odnosno neverovatnost greške od strane pesnika navode na to da zbir slovâ treba drukčije izvršiti, upravo na neki način reducirati. U ostalom, posle svega ovoga, postaje jasno da onaj izraz »draguljima okićen« (مجوهر) nije samo obični pesnički ukras nego da znači i nešto drugo i stvarnije.

Međutim, nekoliko velikih i vrlo dobrih rečnika (Richardson, Steingass, Redhouse, Wahrmund, Belot, Kélékian i Hony) objašnjavaju reč مجوهر (mücevher) samo kao »ukrašen dragim kamenjem« i ništa drugo.⁷¹⁾ S druge strane, tako poznata i obimna dela o poetici, retorici i metrici muslimanskih naroda kao što su ona od Rückerta i Garcin de Tassy-a⁷²⁾ uopšte nemaju ove reči u svojim registrima a kamo li da daju neko njeno tehničko značenje.⁷³⁾ Dok tako svi pomenuti rečnici i dela na

⁷⁰⁾ Sravni E. J. W. Gibb. *History of Ottoman Poetry*, IV, 266—270; Enciklopedija Islama, s. v. Surûrî (u nemačkom izdanju, knj. IV, str. 611).

⁷¹⁾ Što Heuser-Şevket (3. izd. od 1953) i Wehr u ovom pogledu ništa ne pomažu, razumljivo je donekle po tome što oni uzimaju u obzir samo savremeni jezik. Ni Fagnanove *Additions aux dictionnaires arabes* (Alger 1923) ne objašnjavaju ovu reč.

⁷²⁾ Fr. Rückert, *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser...*, neu herausgegeben von W. Pertsch, Gotha 1874. — M. Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'Orient musulman*, seconde édition, Paris 1873.

⁷³⁾ Ovo pada tim više u oči što Rückert i Pertsch o datiranju slovima (تاریخ معنوی) govore na dugo i široko (str. 224 i dalje).

zapadnim jezicima podbacuju,⁷⁴⁾ Sâmi-begov Q â m û s-i t ü r k i lepo i izrično veli da se pod onom rečju, pored ostalog, razumevaju i slova s diakritičnim tačkama odnosno da se pri rešavanju hronostiha jedino ona uzimaju u obzir:

Međutim, ni zbir arapskih slovâ s tačkama (u hronostihu) ne daje 1237 (kako je u natpisu ciframa označeno) nego samo 1234 (= 1818/19). Kako objasniti ovu razliku, tačnije rečeno ovaj manjak od tri jedinice? Ako uzmemo u obzir da slovo džim ima brojnu vrijednost od tri (3), onda bismo mogli zaključiti da u hronostihu ispod jednog od oba slova ħâ (ح) fali tačka i dobili bismo 1237. Ali reč حیات čitana حیات ne znači ništa, pogotovu u vezi s prethodnom rečju آب, i tako ova kombinacija odmah otpada. Druga bi konjektura bila da se reč حى čita حى, ali ni ove reči obično nema u većini rečnikâ, a još manje sa značenjem koje bi odgovaralo smislu hronostiha. Jedinu podršku za čitanje ove reči s džimom pruža donekle Steingass s. v.: »جى j a i (in Zand and Pazand), Pure«. Ja velim »donekle« zbog onih reči u zagradi i zato što ne znam da li je persiski i turski pesnici stvarno upotrebljavaju. Ali ne smemo zaboraviti da turski pesnik koji se uhvati »u koštac« s kojim hronostihom mora neminovno posegnuti i za najređim i najneobičnijim rečima u arapskom, persiskom i turskom jeziku, pa makar im značenje i malo nategnuo. Uzevši ovo u obzir kao i to da čitanje džä j (جى) daje dosta dobro značenje (»On ceo grad ponovo očisti (varijanta: oživi) i uskrisi izvorom života!«), ova ispravka izgleda opravdana, tim više što bi se onda datum po brojnoj vrednosti slovâ sasvim slagao sa pripisanim datumom u ciframa.

Još nešto govori u prilog upravo pomenute ispravke. Pretpostaviti da je klesar ili pisar pogrešio u datumu s jasnim ciframa nije nemoguća stvar, šta više oni često krivo razumeju pojedine reči i slova odnosno krivo ih prepisu ili isklešu i za to ima toliko primera,⁷⁵⁾ da jedna arapska izreka kaže da je svaki kaligraf neznalica (كل خطأ جاهل). Ali da se u našem slučaju radi o jednoj takvoj greški gotovo je isključeno: u doba kad je češma potekla svako je znao godinu (datum) i ta bi se greška morala odmah zapaziti a, po svojoj prilici, i odstraniti. Isto je tako malo verovatno da je natpis izrađen (isklesan) tri godine posle otvaranja češme i da je klesar onda isklesao taj docniji datum, jer bi se i to lako primetilo.

Nakon svega izgleda prilično sigurno da je Ihtisâb-češma sagrađena 1237 (1821/22) godine. Ono što se na toliko drugih primera utvrdilo to se videlo i na hronostihu ove češme, naime kako je nesigurno i kolebljivo datiranje pomoću slovâ i njihove brojne vrijednosti. U našem slučaju, jedna ispuštena tačka ispod ħ (ح) poremetila je podudarnost između zbira slovâ u hronostihu i između brojeva jasno označene godine. Inače, ima i mnogo težih slučajeva pri datiranju slovima prema njihovoj brojnoj vrednosti tako da je i brojna razlika u godinama znatno veća nego u našem slučaju.⁷⁶⁾

Uopšte govoreći, i ovaj naš primer pokazuje da su za datiranje raznih događaja i postignuća čitko i jasno ispisane cifre ipak najpouzdanije i najbolje sredstvo. Ciframa jedino imamo i ovaj put da zahvalimo što su nas uputile na pravo čitanje teksta u hronostihu i što smo tako na oba načina saznali da je Ihtisâb-češma sagrađena 1237 hidžranske odnosno 1821/22 godine po našoj eri.⁷⁷⁾

⁷⁴⁾ Izuzetak čini jedino Wahrmond, i to u toliko što na jednom drugom mestu (s. v. جوهر) ukazuje na pravi put; pored ostalih značenja, tu on najzad navodi i »diakritischer Punkt«.

⁷⁵⁾ Taeschner i Wittek, Die Vezirfamilie der Gandarlizāde..., str. 98 i 101.

⁷⁶⁾ Sravni, pored ostalog, Rückerta i Pertscha, str. 246.

⁷⁷⁾ Kako je poznato, Surúrijevi hronogrami su štampani u nekim izdanjima njegovih pesama i u drugim delima. Interesantno bi bilo videti da li i štampano izdanje Fehimovih pe-

IV

ŠERIF-BEGOVA MEDRESA

Svaka iole veća turska varoš imala je bar jednu medresu, pa razume se ni Ohrid nije činio izuzetak u ovom pogledu. Šta više, po Evliji Čelebiji, u doba njegove posete, Ohrid je imao dve veće medrese. U spisku ohridskih ulica (knj. VIII, str. 739), Evlija pored ostalih pominje i ulicu Kodža Sijavuš-pašine medrese. Da ovo nije eventualno samo neka istoriska uspomena na bivšu, onda postojeću medresu, vidi se odmah na sledećoj strani Evlijina putopisa (VIII, 740), koja sadrži kao neki spisak tih učilišta i поближе podatke o njima. Tu Evlija na prvom mestu navodi Staru Sijavuš-pašinu medresu (اسکی سیاووش پاشا مدرسه سی) a onda, kao drugu, Tekijsku medresu Sulejman-hâna⁷⁸⁾ (سليمان خانك تكيه مدرسه سي).

Evlija Čelebija je, naravno, mogao pisati samo o medresama koje su podignute pre osme decenije XVII veka, ali izgradnja medresâ nije bila time završena. To jasno pokazuje i Šerif-begova medresa.

Najstariji podaci o toj školi (sa nastavom staroga tipa) koji meni sada stoje na raspoloženju, nalaze se tek u Nušićevim beleškama iz 1892 godine.⁷⁹⁾ S obzirom na sadržajnost tih obaveštenja i znajući iz vlastitog iskustva kako je sada, posle raznih pustošenja i nevolja, teško doći do i malo starijih knjiga, ja ću ovde u celosti izneti šta Nušić o tome piše: »Više Stambuł-čaršije, gde je turska škola (medresa),⁸⁰⁾ postoji grob Šerif-begov. Taj se grob u Ohridu jako poštuje. Šerif-beg je živeo za vreme Dželadin-bega. Za njega pričaju da je bio osobito čestit i valjan i da je naročito štitió hrišćane i bio njihov ljubimac. Šerif-beg je čak, kad drugčije nije mogao pomoći raji, naredio te se ubio neki zabit u sudu koji je prekomerno zlostavljaó hrišćane. To je stalo glave i samoga Šerif-bega i umr'o je od otrova. Pre no što je izdahnuo, bogati Šerif-beg ostavi zaveštânje, da se njegovo imanje nikad ne prodaje, već da se od prihoda izdržava medresa (škola), koja i sad postoji više njegovog groba, i da se pomaže sirotinja i turska i hrišćanska. Do pre 10 godina zaista je pomagano do 150 hrišćanskih kuća i dosta turskih. Danas se prihod od toga upotrebljava samo na medresu koja je ujedno i pansionat«.

Na žalost, ja ne mogu mnogo dodati Nušićevoj belešci o ovom ohridskom dobrotvoru, a neke podatke o njemu saznaćemo istom iz natpisa na njegovoj medresi. Pre drugog svetskog rata, ta medresa se nalazila u ulici poručnika Đokića br. 1. Po mojim tadašnjim obaveštenjima na licu mesta, Šerif-beg je rodom iz Bitolja gde takođe postoji Šerif-begova medresa. O tome čitamo u Mehmed Tevfikovoj *Kratkoj istoriji bitoljskog vilajeta*⁸¹⁾ nešto поближе: »U sred Bitolja, pored

sama (Carigrad, 1262 po hidžri, svega 49 strana) sadrži i natpis na Ihtisâb-češmi i kako tu glasi nen hronostih. Ako bi se na taj način (ukoliko je izdanje kritično) ili ma na koji drugi utvrdilo kao sigurno da je autentično *حي واحيا*, onda ne preostaje drugo nego pretpostaviti da je natpis isklesan ili postavljen tri godine docnije. U koliko je to doista tako bilo, pa čak i u koliko je to verovatno, to su opet pitanja na koja ne znamo odgovara.

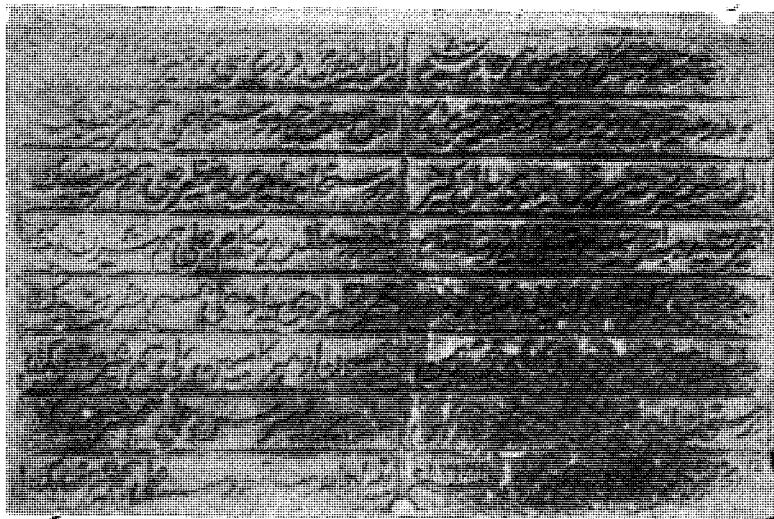
⁷⁸⁾ Ma da je Evlija u početku ovog spiska medresâ sâm rekao da imaju svega dve na broj, ipak na kraju spiska dodaje da ih još dosta ima uz razne male tekije (تکيه زاويه مدرسه لری).

⁷⁹⁾ Nušić, *Kraj obala...*, str. 53.

⁸⁰⁾ U Nušićevoj knjizi stoji »muresi«, ali je u spisku »Štamparskih pogreški« (pri kraju knjige) ispravljeno u »medresa«.

⁸¹⁾ Nemajući turskog originala služim se srpskim prevodom u *Brastvu*, XXVII (1933?), str. 214, pod brojem 5.

džamije Šerif-begove nalazi se medresa Šerif-begova. Podigao ju je Šerif-beg. Kako za izdržavanje džamije, tako i medrese pored nje pomenuti osnivač je zaveštao prihod od velikog imanja. Njenim vakufom sad upravlja Kenan-beg, jedan od bitoljskih prvaka«. Prirodna stvar, samo na osnovu rečenoga nije sasvim sigurno da se radio o istom Šerif-begu.

Natpis na Šerif-begovoj medresi

Međutim, što mi je u Ohridu rečeno da je osnivač tamošnje Šerif-begove medrese bio i mutesellim ohridski, to je sigurna stvar. Prvo, u natpisu na njegovoj medresi (kako ćemo malo niže videti) stoji izrično kajmakam Šerif-beg, a drugo, u doba kad je taj natpis datiran (1846), Ohrid je doista bio srez, upravo on je to bio još od 1835⁸²⁾ i ostao je i dalje sresko mesto, jer je bitoljski vilajet bio ukinut od 1260—70 mâlilije-godine, tj. 1844—54 po našoj eri.⁸³⁾ Pored toga, što Nušić — kako smo malo pre videli — kaže za Šerif-bega da je »živeo za vreme Dželadin-bega«, i to se može dovesti u sklad, tj. obojica su savremenici, ma da je pohlepni Dželadin-beg, u želji da sačuva svoje blago, baš zbog njega verovatno i zaglavio⁸⁴⁾ i to petnaest do dvadeset godina pre Šerif-bega.⁸⁵⁾

A sad da ogledamo izbliže sami natpis! Kako se i na priloženom snimku vidi, on je isklesan vanredno lepim t. zv. turskim ta'liqom na jednoj ovećoj ploči koja je vodoravnim linijama razdeljena na osam ravnih i jednakih polja, a ova su opet jednom okomitom crtom preko sredine raspolovljena tako da cela ploča sadrži šesnaest približno jednakih prostora za redove, odnosno u ovom slučaju za stihove.

⁸²⁾ Po Narodnoj enciklopediji, knj. III, str. 247/8.

⁸³⁾ Nušić (na str. 21) veli doslovno: »Ohrid je stolica jedne kajmakamije (sreza) iz bitoljskog mutesarifluka« (misli: iz bitoljskog okruga).

⁸⁴⁾ Bežeći pred sultanovom vojskom, Dželadin je kupio u Skadru »jednu čemiju i sa svojim haznadarom i silnim blagom« krenuo u Egipat, ali su ga vozari na tom putu živa bacili u more, a njegovo blago sebi uzeli (Nušić, Kraj obala..., str. 179).

⁸⁵⁾ Da li je Šerifbeg bio u rečeno doba doista poglavar ohridskog sreza moglo bi se vrlo lako videti iz tadašnjih sâlnâma za pojedine vilajete ili za celu Tursku carevinu, ali najstarija sâlnâma za bitoljski vilajet kojom raspolazem jest od 1892/3, dakle za pedeset godina mlađa nego što bi za ovaj slučaj trebalo, a najstariji Godišnjak visoke osmanske carevine (سالنامه دوات عليه عثمانیه) koji mi je sada pristupačan još je mlađeg datuma, tek od 1322, odnosno od 1906/907 godine. Ipak, iz ove poslednje Sâlnâme (godište 62, str. 959) vidi se da je Ohrid tada bio srez (قضا) druge klase u bitoljskom vilajetu.

Ovim je odmah rečeno da i ovde imamo posla sa jednim od onih pesničkih natpisa kakvi su u Turskoj bili omiljeni još od XVI veka pa nadalje. Svaka vodovodna linija drži po jedan od osam bejtova (distiha po našem), a okomita linija odvaja njihove polustihove (po našem: stihove). Inače, natpis je u glavnom vrlo čitak, sem što su donja desna polja na ploči malo zamućena i, valjda usled atmosferskih prilika, prilično tamna (zamračena) i, naravno, manje čitljiva. Ipak, posle izvesnog truda, što po smislu što uz pomoć metrike, ja sam ga ovako pročitao:⁸⁶⁾

Natpis na Šerîf-begovoj medresi

(1)	قَائِمًا ذُو الْكُرْمِ عَلَوَى هَمِّ حَاتِمِ شِيمِ	}	1
(2)	بَنْدَلِ اَيْلَدَى وَافِرِ دَرَمِ عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(3)	نُو مَدْرَسَه قَيْلَدَى بِنَا چُوْقُ وَقْفِ وَقْفِ اَيْتَدَى اَكَا	}	2
(4)	اَوَّلِ مَعْدَنِ جُوْدِ وَ سَخَا عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(5)	اَوَّلِ صَاْحِبِ الْخَيْرَاتِ اَمِيْرِ بَنْدَلِ اَيْلَدَى مَالِ كَثِيْرِ	}	3
(6)	دَرْسَخَانَه يَآپَدَى لَا نَظِيْرِ عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(7)	خَيْرَاتِ اَيْدُوْبِ اَوَّلِ نِيْكَنَامِ مَقْبُوْلِ اَيْدَه رِبِّ الْاِنَامِ	}	4
(8)	بَادَا دُو عَالْمَدَه بَكَامِ عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(9)	اَوْجَاغَى شَنْ اَبَادِ* بَادِ اَوْلَادِ اَيْلَه دِلْشَادِ* بَادِ	}	5
(10)	خَيْرَاتَى اَيْلَه اَدَى يَادِ عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(11)	اَوْلَسُوْنِ مَوْفُوْقِ بَعْدِ اَزِ اَيْنِ بُوْنُكِ كَبِيْ خَيْرِ* كُزَيْنِ	}	6
(12)	يَآپَسُوْنِ اَوْ مِيْرِ كَامَسِيْنِ عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(13)	دَرْسَخَانَه يَآپَدَى خُوْبِ* بَسِ كُوْرْمَدَى مِثْلِ هِيْجِ* كَسِ	}	7
(14)	سَالِ جَدِيْدِ فَيْضِرْسِ عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		
(15)	تَارِيْخْلَه مَزْدَه هَرْ كَسَه رَاسْتِ وَ چَبِ وَ پِيْشِ وَ پَسَه	}	8
(16)	بُنْيَادِ اَيْدُوْبِ نُو اَمْدْرَسَه عَلَى هَمِّ شَرِيفِ بَكِ		

⁸⁶⁾ Pažljivi čitalac će lako zapaziti da su pri tome pojedine reči snabdevene vokalnim i drugim znacima ne toliko radi hvatanja smisla koliko radi metričkih zahteva i skandiranja.

Napomene uz gornji tekst (zaokruženi brojevi označavaju s t i h o v e).

(3) Zvezdica * nad kojim slovom znači da ga, iz metričkih razloga, treba čitati kao slog, dakle *وقف = waq-fe tj. sa kratkim e.

(10) Isklesano: خیراته, ali metar zahteva odvajanje postpozicije i rastavljeno čitanje.

(15) Sva četiri priloga na kraju ovog stiha su ovde, radi rime, tako reći substantivirana i pomoću nastavka -e (na pes) u dativ stavljena. U Sâmî-begovu Qâmûs-i tûrki, s. v. پس (pes), imamo primer gde su prilozi پیش و پس stavljeni kao objekat u akuzativ. Pada u oči da u čitavoj Firdusijevoj Šâhnâmi nema oblika په (sr. Fritz Wolff, Glossar zu Firdosis Schahname, Berlin 1935, s. v.). Ovo menjanje po padežima je, dakle, čisto turska praksa.

Prevod natpisa na Šerif-begovoj medresi

- (1) Blagorodni kajmekam, uzvišenih težnji, Hâtimovih manirâ,
- (2) Koji prosu mnogo novca, (to je) velikodušni Šerif-beg.
- (3) Onaj koji sagradi Novu medresu (i) zavešta joj veliku zadužbinu,
- (4) To je majdan izdašnosti i darežljivosti, (to je) velikodušni Šerif-beg.
- (5) Onaj zaveštač-dobrotvor (i) poglavar (koji) prosu veliki imetak,
- (6) (Koji) napravi učilište bez premca, (to je) velikodušni Šerif-beg.
- (7) Onaj (zaveštač) slavnoga imena što učini (to) dobro — dao Bog da se dobro primi
- (8) (I) da mu se želja ispuni na oba sveta! — (to je) velikodušni Šerif-beg.
- (9) Neka mu je dom radostan i napredan, neka je sa svojom decom sretan!
- (10) Čije se ime zbog njegove zadužbine pominje, (to je) velikodušni Šerif-beg.
- (11) Dao Bog da, posle ovoga, (još) koje dobro delo kao ovo
- (12) Učini taj uspešni poglavar, velikodušni Šerif-beg!
- (13) On napravi vrlo lepo učilište kome slično niko ne vide,
- (14) O sretnoj novoj godini (napravi ga) velikodušni Šerif-beg.
- (15) U hronostihu (evo) vesele vesti za svakoga, bio desno, levo, spreda ili pozadi:
- (16) »Novu medresu sagradi velikodušni Šerif-beg«. God. 1262.

Pošto sada imamo pred sobom ceo natpis čisto i pregledno prepisan odnosno oštampan, lakše nam je osmotriti i njegovu pesničku formu. To je pesma od osam bejtova (odnosno naših šesnaest stihova) sa vrlo teškim rimama, naročito u početku pesme i sa jednim te istim refrenom (završetkom) na kraju svakog bejta. Rime su u prvom bejtu peterostruke (!), i to posle 8., 12. i 16. sloga u prvoj polovini bejta, a u drugoj polovini bejta takođe posle 8. i 12. sloga, ali iza toga dolaze reči »velikodušni Šerif-beg« koje kao zajednički refren vežu celu pesmu u jednu celinu. Ovako komplikovane rime pesnik je našao samo za početni bejt, a u ostalim bejtovima se morao zadovoljiti sa tri slika, i to posle 8., 16. i 24. sloga. Što se tiče metra, pesma je ispevana u serî'-u (سريع) takvog tipa koji u prvom hemistihu ima četiri stope mustaf'ilun (مستفعلن, tj. — — ٠ —), a u drugom polustihu tri takve stope i na kraju stopu fa'ûlun (فعلن, tj. ٠ — —).⁸⁷⁾

⁸⁷⁾ Pri utvrđivanju ovakvih stopa slabo ili nikako ne pomažu naš Behlilović i Enciklopedija Islama (s. v. Sari); Jušmanov je već bolji, a naročito Rückert-Pertsch

Kako smo već po rimama videli, ova pesma nije gazel, pa joj nedostaje i jedna druga, gotovo obavezna karakteristika gazela: naime pesnik ovde ne kazuje svog imena i ostaje nam sasvim nepoznat.

Međutim, nama je najviše stalo do same sadržine ovoga pesničkoga natpisa. Kako se iz gornjeg prevoda brzo može videti, natpis pripisuje Šerif-begu najbolje osobine i najlepše vrline koje mu, kako znamo, i Nušić obilno pridaje; kao čovek na koga se može primeniti ono Goethe-ovo: »Edel sei der Mensch, hilfreich und gut!«, on to doista i zaslužuje. Natpis dalje izražava najbolje želje ovom dobrotvoru i njegovoj porodici i slično. Međutim, u ovom natpisu punom zahvalnosti i blagosiljanja nigde ne nalazimo nešto poletnije, pesničkije, sa kojim originalnim pa ni sa običnim poređenjem, metaforom ili slikom⁸⁸⁾ što smo videli — da ne idemo daleko! — malo pre u Fehimovu natpisu na Ihtisâb-češmi.

S druge strane, ovaj natpis ne sadrži — ukoliko se to uopšte od njega može tražiti — nikakav važniji ili stvarniji istorijski podatak. Jedino što iz njega konkretnije saznajemo jest to da je Šerif-beg bio kajmakam, da je njegova medresa (»Nova medresa«) sagrađena 1262 po hidžri (= 1846) i, dalje, da je bio imućan što, u ostalom, i Nušić priča. Ipak, i ovi su podaci do izvesne granice korisni, naročito kao rezultat obrade jednog osmansko-turskog spomenika sa lica mesta. Na koncu, sa čisto epigrafskog gledišta dve stvari su sigurne: brojni zbir slova u hronostihu ovog natpisa slaže se potpuno sa pripisanim datumom u ciframa, a drugo, klesar ovog natpisa nije pravio nikakve greške pri izradi. Kako se sećamo, ni jedno ni drugo se ne može reći za inače pesničkiji i sadržajniji Fehimov gazelski natpis na Ihtisâb-češmi.

RÉSUMÉ

LES MONUMENTS TURCS À OHRID

Cette étude comprend les quatre parties suivantes.

I) Un coup d'oeil sur la période turque d'Ohrid. Tout d'abord l'auteur constate que la domination turque a duré de 1394 jusqu'à 1912 et qu'on possède peu de relations et de renseignements datant de cette période. Les sources turques sont très pauvres, mais en revanche Evliyâ Çelebi, qui visita cette ville en 1670 nous rapporte beaucoup de détails importants et intéressants, bien qu'il n'indique aucune date (il avait l'intention de combler cette lacune plus tard mais elle demeura pour toujours), aucune inscription sur les bâtiments et édifices publics, pas même un seul chronogramme. En ce temps-là et jusqu'à la fin du XVIIIe siècle Ohrid appartenait au vilayet de Monastir (Bitolj). Au commencement du XIXe siècle, un certain Djeladin beg, d'origine albanaise, usurpa le pouvoir à Ohrid, et s'y maintint jusqu'en 1830. Datant de la seconde moitié du XIXe

(Grammatik, Poetik und Rhetorik..., str. 386) i Garcin de Tassy (Rhétorique et prosodie..., str. 303) koji uzimaju u obzir i persisku praksu za kojom su se i Osmanlije povodile.

⁸⁸⁾ Jedini izuzetak je prvi polustih gde se za Šerif-bega kaže da je Hâtimovih manirâ. Hâtim, iz plemen Tâjj, jeste sinonjm vanredne darežljivosti i idealan tip viteza i altruiste u staroj Arabiji (pre islama). Njemu se pripisuje i 88 pesama koje su u Nemačkoj podavno izdate (Der Dîwân des arabischen Dichters Hâtim Tej nebst Fragmenten herausgegeben, übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Schulthess, Leipzig 1897).

siècle, on a des relations sur Ohrid et Djeladin beg dans les ouvrages des voyageurs et d'autres auteurs tels que Grigorović, Hahn, Şemseddin Sāmi bey et Nušić. Juste un an avant la libération de la ville de la domination turque, parut (en turc) une Brève histoire du vilayet de Monastir par le major Mehmed Tevfik. Enfin, Ohrid fut libéré par les Serbes en 1912. Pendant leur domination qui dura 518 ans, les Turcs ont transformé certaines églises en mosquées, mais naturellement ils en ont construit plusieurs nouvelles aussi bien que d'autres édifices publics. Lors de sa visite à Ohrid (en 1934), l'auteur de cette étude a fait photographier quelques inscriptions turques; il a consulté certains documents turcs et dressé une liste de mosquées qu'il publie ici en tant que document annexe. Dans ce qui suit, il traitera de certains monuments turcs dans cette ville, plus spécialement des inscriptions qui s'y trouvent.

II) L'Imāret et le türbe de Sinān Çelebi. Dans la ville supérieure (forteresse) se trouvent les ruines d'une grande mosquée d'autrefois, appelée »Imāret«, ainsi que le türbe (mausolée) de Sinān Çelebi. Suivant la tradition locale des Turcs d'Ohrid, ces deux monuments auraient été construits par le nişanci Sinān Çelebi, mais Evliyā Çelebi ne mentionne ni la première ni la seconde construction, bien que ce Sinān, d'après l'inscription conservée sur sa tombe, soit mort déjà en l'an 898 de l'hégire (= 1493). D'autres indices encore nous rendent très prudents à cet égard. La croyance locale elle-même ne prétend pas que Sinān aurait construit cette mosquée pour lui-même et en son nom mais bien au nom du sultan Mehmed Fātiḥ, c'est-à-dire qu'il en aurait fait don à ce dernier. Cependant, Evliyā Çelebi raconte une histoire semblable relative à un certain Oḫrizāde qui, si l'on en croit ce récit, aurait également élevé une mosquée à Ohrid et en aurait fait don à Bayezid II, fils du sultan Fātiḥ; et c'est pourquoi on l'appelle aussi »la mosquée de l'Empereur«. À Ohrid, Sinān Çelebi est encore considéré comme le fondateur de l'imāret au sens d'établissement de charité (pour les indigents et étudiants), mais Evliyā Çelebi attribue ce rôle également à Oḫrizāde. — Quant à l'inscription qui se trouve sur la tombe de Sinān Çelebi, elle est très bien conservée, d'une manière si peu habituelle, que cela aussi fait naître des doutes; dans le meilleur cas, il s'agit d'une inscription renouvelée. En outre, ce même Sinān, d'après la tradition locale, aurait été nişanci et gendre du sultan, mais sur les listes correspondantes dans Siġill-i 'oşmāni (IV, 792-94 et 713-16) on le cherchera en vain. Quelques documents (berāts) datant du XIXe siècle et qui ont été montrés à l'auteur de cette étude, n'apportent également aucune lumière dans ce problème, pas plus que les renseignements divers relatifs aux Sināns de tous titres qui se trouvent dans les ouvrages accessibles ne s'accordent avec ceux qui ont été exposés et discutés plus haut. Aussi la question de l'identité de ce Sinān Çelebi reste-t-elle ouverte.

III) L'inscription sur l'Iḥtisāb çeşmesi. Cette fontaine se trouve dans la ville elle-même, tout près du platane géant, communément appelé »Çinar«, et porte une inscription poétique (plus exactement c'est un gazel de sept beyts), composée par le poète Suleymān Fehīm (1789—1846). L'inscription fait grand éloge de Djeladin beg pour avoir amené l'eau dans la ville; elle le compare à Hıdır et fait remarquer que même Alexandre le Grand n'a pu trouver la fontaine de Jouvence dans le quart peuplé de la terre. Dans le dernier vers, l'inscription contient aussi un chronogramme dont l'addition numérale donne l'an 1234 de l'hégire, mais tout de

suite à côté, l'année est indiquée en chiffres comme celle de 1237. Le chronogramme en question est ce qu'on est convenu d'appeler *m ü c e v h e r*, c.-à-d. que seules les lettres (arabes) aux points diacritiques doivent être prises en considération et puisque la différence de trois unités ne peut être autrement égalée que si l'on lit, au lieu de *حي واحيا* (*ḥayy u iḥyā*), *جى واحيا* (*cay u iḥyā*), l'auteur de l'étude se décide — faute de mieux — pour cette dernière lecture. En tout cas, il est presque exclus que le poète ait fait une faute, et, d'autre part, il est très peu vraisemblable que l'inscription ait été gravée trois ans après l'inauguration de la fontaine ou que le tailleur de pierre ait fait une erreur en gravant les chiffres de la date. Cette inscription fournit encore un exemple montrant combien les chronogrammes sont peu sûrs en ce qui concerne l'indication de la date d'un événement quelconque, et combien les chiffres clairement écrits sont, dans ce but, le meilleur moyen de précision. C'est aux chiffres, dans ce cas aussi, qu'il faut savoir gré de nous avoir amené à la lecture exacte du chronogramme et de nous avoir permis de fixer, par deux moyens différents, la date de construction de la fontaine, c.-à-d. l'an 1237 (= 1821—22).

IV) La médresa de Şerif beg. À côté de Sinān Çelebi, légat de l'Imāret, et de Djeladin beg, fondateur de la fontaine près du Platane, les habitants d'Ohrid mentionnent encore parmi leurs bienfaiteurs l'ancien gouverneur de leur district Şerif beg qui a légué des revenus à un établissement de charité pour les pauvres, sans distinction de religion, et a fait construire une école supérieure musulmane. Le souvenir de ce dernier est particulièrement conservé dans une belle inscription sur cet établissement. Cette inscription est également composée en vers (huit *b e y t s*) aux rimes très recherchées, mais pas dans la forme de gazel, et par conséquent elle ne contient pas le nom de son auteur, de sorte que le poète qui l'a composée nous reste tout à fait inconnu. L'inscription est pleine d'éloge pour la générosité de Şerif beg et forme les meilleurs vœux pour sa prospérité et celle de sa famille. De plus, l'inscription nous informe, en même temps que Şerif beg était *kaymakam*, que son école, appelée aussi «Nouvelle médresa», fut construite en 1262 de l'hégire (= 1846) et qu'il était riche. Contrairement à l'inscription qu'on trouve sur l'*İhtisāb çeşmesi*, celle-ci est gravée sans aucune faute, et l'addition numérale des lettres du chronogramme s'accorde parfaitement avec la date marquée en chiffres.